

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
ZEMĚDĚLSKÁ FAKULTA

Studijní program: N4101 Zemědělské inženýrství

Studijní obor: Agroekologie

Katedra: Katedra speciální produkce rostlinné

Vedoucí katedry: prof. ing. Vladislav Čurn, Ph.D.

DIPLOMOVÁ PRÁCE

"The Living Landscape" projekt - česká perspektiva

Autor diplomové práce: Tomáš Veber

Vedoucí diplomové práce: Ing. Michael Bartoš, CSc.

České Budějovice, 2017

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE
(PROJEKTU, UMELECKÉHO DÍLA, UMELECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: Mgr. et Mgr. Tomáš VEBER, Th.D.
Osobní číslo: Z14382
Studijní program: N4101 Zemědělské inženýrství
Studijní obor: Agroekologie - Ekologické zemědělství
Název tématu: "The Living Landscape" projekt - česká perspektiva
Zadávající katedra: Katedra speciální produkce rostlinné

Zásady pro vypracování:

Autor se ve své práci zaměří na důležitost sžívání člověka s krajinou v českém venkovském prostoru. Prostřednictvím konceptu "the backyard ecology" popíše možnosti, které jsou člověku dány tehdy, když intravilán venkovských sídlišť plynule a volně navazuje na okolní krajinu, zejména v otázce identifikace s místem a krajinou, s jejich potřebami a problémy. Autor se, mimo jiné, pokouší obrátit perspektivu, tradičně nastavenou "od člověka k biodiverzitě", na model "od biodiverzity k člověku", apod. Jeho pohled je zaměřen interdisciplinárně, socio-ekologicky, což dokládá i velmi obtížně preložitelná hříčka z názvu práce - "žijící krajina". Své téma řeší autor prostřednictvím literárních rešerší z odborné literatury napříč přírodními i sociálními vědami a pokouší se klást spekulativní otázky, pro něž však opět hledá oporu v aktuální vědecké diskusi nad souvisejícími ekologickými otázkami. S využitím vlastních pozorování, prováděných v letech 2014 a 2015 na jihočeském venkově, stanovuje ve své práci možnou perspektivu práce (nakládání) s venkovskými humny, která popisuje jako svěbytný ekoton, mající řadu pro člověka významných funkcí a možností, které se nabízejí a jež člověk dosud nedokázal sféři využít.

Rámcová osnova:

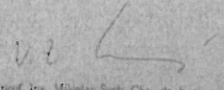
1. Úvod
2. Cíl práce a hypotéza
3. Literární rešerše
4. Použitá metodika
5. Modelové území - popis
6. Vlastní práce - výsledky
7. Diskuse výsledku
8. Závěr
9. Summary
10. Použitá literatura
11. Přílohy

Rozsah grafických prací: 10 - 15 stran
Rozsah pracovní zprávy: 40 - 50 stran
Forma zpracování diplomové práce: Hístená
Seznam odborné literatury:

- DARKE, B., TALLAMY, D. (2014): The Living Landscape. Designing for Beauty and Biodiversity in the Home Garden. Portland - London, 392 p.
JACKSON, J.B. (1984): Discovering the vernacular landscape. Yale University Press, New Haven and London, 165 p.
LAPKA, M., CUDLÍNOVÁ, E. (eds.) (2012): Towards an Environmental Society? Concepts, Policies, Outcomes, Praha
NOBBERG-SCHULZ, CH. (1994): Genius loci - krajina, místo, architektura. Dokorán, 224 s.
PLICKA, I. (ed) (2005): Identifikace s místem a krajinou jako základ Evropy regionů. Sborník z konference "Tvář naší země - krajina domova". Studio JB, Lomnice nad Popelkou, sv. 3, 77 s.
STEIN, S. (1993): Nash's Garden. Restoring the Ecology of Our Own Back Yards. Boston - New York, 276 p.

Vedoucí diplomové práce: Ing. Michael Bartoš, CSc.
Katedra speciální produkce rostlinae

Datum zadání diplomové práce: 9. března 2015
Termín odevzdání diplomové práce: 30. dubna 2016

prof. Ing. Miroslav Šech, CSc., dr. h. c.
děkan

UNIVERSITY OF
VEGETABLE PRODUCTION
AND GARDENING
CZECH REPUBLIC
250 60 PRAHA 6
TEL: +420 224 311 111
WWW.VPZP.CZ

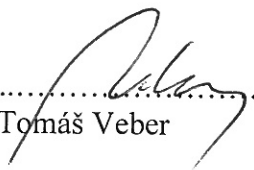

prof. Ing. Vladislav Černý, Ph.D.
vedoucí katedry

V Českých Budějovicích dne 9. března 2015

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz, provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích, 21. 4. 2017

.....

Tomáš Veber

PODĚKOVÁNÍ

Děkuji svému vedoucímu diplomové práce, Ing. Michaelu Bartošovi, CSc., za jeho rady a připomínky, poskytnuté studijní materiály, za ochotu, trpělivost a za přátelské prostředí, ze kterého tato práce povstala.

ABSTRAKT

Diplomová práce se zabývá fenoménem ekologického využití ekotonu humen, specifického jevu ve venkovském prostoru České republiky, přičemž se zaměřuje jednak synchronně, jednak diachronně. Teoreticky, na základě odborné literatury, pojednává dané téma nejprve jako jev o sobě, následně se zaměřuje na popis příležitostí, kterých je možné v souvislosti s udržením nebo revitalizací tohoto ekotonu využít, nebo je opětovně získat, a to jak v dimenzi ekologicko-environmentalistické, tak v dimenzi sociálně-etnografické.

Klíčová slova: humna, ekoton, venkovský prostor, urbanizace, ekosystémové služby, Living Landscape, socializace

ABSTRACT

This thesis deals with the phenomenon of ecological recovery of ecotone backyard, a specific phenomenon in rural areas of the Czech Republic, focusing on the one hand synchronously, partly diachronic. Theoretically, based on scientific literature discusses the topic first as a phenomenon in itself, then focuses on the description of the possibilities that may be related to the maintenance or revitalization of ecotone recover or regain, both in the dimension of eco-environmentalist, and in dimension of socio-ethnographic.

Keywords: Backyard, Ecotone, Rural Space, Urbanization, Ecosystem Services, Living Landscape, Socialization

OBSAH

ÚVOD	8
CÍL PRÁCE A HYPOTÉZA	11
LITERÁRNÍ REŠERŠE	13
POUŽITÁ METODIKA	27
MODELOVÉ ÚZEMÍ	28
„LIVING LANDSCAPE PROJECT“	31
DISKUSE	41
ZÁVĚR	43
SUMMARY	45
SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ	46

ÚVOD

V úvodu je třeba nejprve popsat motivaci – tedy, co vedlo mé kroky k tomu, abych sepsal tuto práci. Těch pohnutek je celá řada, ale je možné je rozdělit do dvou větších skupin – osobní důvody a odborné důvody. Jelikož nejen pro sociální vědy platí, že nelze oddělit osobu výzkumníka od předmětu výzkumu, zvolených metod a postupů, případně obecněji od určitého *způsobu myšlení* (KUHN, 1997:18), jsou osobní pohnutky stejně důležité jako ty odborné. Proto je třeba začít právě jimi.

Především je třeba zmínit, že jsem venkovan rodem, tj. na venkově jsem se narodil, na venkově se formovaly jednotlivé dimenze mé osobnosti a svým dosavadním životem jsem byl vždy tak či onak spjat s prostředím (českého) venkova. Otázky venkova se dotýkající mě tedy nemohou nechávat lhostejným. Za druhé: jsem přívržencem dekonstruktivisticky holistického modelu nazírání skutečnosti (ŽIŽEK, 2007:5). Znamená to, že jsem přesvědčen, že nárok jedince či skupiny na „absolutní pravdu“ singulární povahy je potenciálním zřídlem totalitarismu, čemuž lze vzdorovat soustavným nazíráním skutečnosti prizmaty, nikoli skrze jediné *univerzalizující paradigma*. Kromě svého venkovanství se dále hlásím ke svým selským a rolnickým kořenům – nikoli pro sepětí své krve s půdou v duchu junkersko-nacistického hesla *Blut und Boden*, ale pro vědomí odpovědnosti k místu, kde žijeme. A konečně je třeba říci, že jsem venkovanem *rád*. Uvědomuji si totiž, že venkovanství je zároveň spjata se – svého druhu – periferií. A je to zase především periferie, co přináší avantgardní prvky kultury a společnosti, v níž žijeme a jejíž jsme součástí (CÍLEK, 2012:250).

Odborná motivace je o poznání snazší. Vždyť o venkovských humnech, o nichž v práci především pojednávám, toho dosud bylo (česky) napsáno opravdu málo (KAŠÍKOVÁ, 2013). Přednáší se o nich spíš okrajově (srov. BARTOŠ, 2014). Koncept *backyard ecology*, o něž se bude text opírat, pochází z anglosaského prostředí a prosazuje se až v posledních letech, u nás především v souvislosti se zdravou výživou a aktivním a zdravým životním stylem. Rovněž koncept žijící krajiny – *living landscape* – pochází právě odtamtud (Srov. DARKE-TALLAMY, 2014) a není v českém prostředí dosud potřebně diskutován, ačkoli by jistě při vhodném navázání na alternativní životní styly současné společnosti mohl být přijat i širší, než jen úzce odbornou veřejností. Svou povahou, jak bude ještě níže ukázáno, spadá pod – taktéž anglosaský – pojem *sustainable land-use*, nebo s ním alespoň úzce souvisí.

Tímto textem bych rád započal diskusi. Diskusi o alternativním konceptu vnímání specificky venkovského *ekotonu*, jímž jsou prostory „zádvoří“ či lépe česky *humen*, se zaměřením na jeho či jejich jednotlivé ekosystémové služby, na jejich specifický charakter, otevírající příležitost k proměně perspektivy ze směru od člověka k biodiverzitě na směr od biodiverzity k člověku. Přes tuto proměnu zůstávám na pozicích antropocentricky pojímané ekologie a environmentalistiky, vzhledem k osobnímu náboženskému a filosofickému profilu ani nehodlám obhajovat jiný pohled.

Konkrétním cílem práce pak je podat podrobnou deskripci konceptu *living landscape* a představit jej jako použitelný model pro udržitelný venkovský či maloměstský (případně suburbiální) urbanismus, krajinnou ekologii, environmentalistiku a holisticky pojatou pedagogiku. O krajině, vztahu člověka k ní, o její ochraně, péči o její tvář, o estetice krajiny a dalších souvislostech bylo v posledních dvou dekadách publikováno nespočet prací. Přesto se domnívám, na základě všech svých dosavadních výzkumů v tomto směru, že promýšlením konceptu, k němuž se tato práce odvolává, se takto dosud v našem kontextu nikdo nezabýval, alespoň ne v post-socialistické éře našich moderních dějin. *Living landscape*, koncept představený Douglasem TALLAMYEM a Rickem DARKEM ve stejnojmenné knize (2014), aplikovaný na specificky venkovský ekoton *humen*, může dle mého soudu napomoci přemostění rozdílu vytrvale uváděnému v literatuře – mezi přirozenou (volnou) a kulturní krajinou (srov. např. VALENTA, 2008:12), a to prostřednictvím aktivity člověka v „krajině na pomezí“.

V jednotlivých částech práce bude nejprve definován venkov, venkovská krajina, *humna* a *záhumenka*; poté bude věnována patřičná pozornost samotnému popisu *humen* jako přechodového / přechodného biotopu – ekotonu, a to s důrazem na jednotlivé ekosystémové služby, jež poskytuje. V poslední části pak budou představeny inspirace pro výše zmíněné oblasti lidské činnosti (vědy).

Za základní myšlenkové a inspirační zdroje je třeba považovat těchto několik autorů: Simona SCHAMU (2007), jehož historiografie krajiny autorovi práce kdysi otevřela oči pro témata související s ochranou krajiny a uvedla jej do problematiky, Douglase TALLAMYHO a Ricka DARKA (2014), Henryho Davida THOREAUA, s nímž autor sdílí vášeň pro život v lesích, pohyb v krajině a schopnost vystačit si s minimem, z českého prostředí pak Václava CÍLKA, Bedřicha MOLDANA, případně Josefa SEJÁKA a s nimi i přímého inspirátora tohoto textu, Michaela BARTOŠE. Škála zdrojů této literární rešerše je však mnohem širší, zejména v průhledech sociologických.

Jednotlivé dílčí části následujícího textu to, snad přesvědčivě, dokládají. Celý text je pak doplněn o několik obrazových příloh, dokreslujících či ilustrujících tvrzení v textu vyřčená.

CÍL PRÁCE A HYPOTÉZA

I když už o cíli práce byla řeč výše, stojí za to věnovat mu nyní zvláštní prostor. Koncept *living landscape* a jeho výzvy a inspirační potenciál – to je to, co bude v této práci podrobně popsáno a předloženo k dalšímu promýšlení. Budeme-li však usilovat o popis takto komplexního jevu, není možné se vyhnout faktu, nebo jej dokonce ignorovat, že jde o jev, jehož nazření vyžaduje přístup v zásadě multidisciplinární. Svou částí *landscape* náleží jistě plně do zorného pole ekologie, ale svou částí *living* tkví naopak v širším sociálně-vědním poli, kde lze nalézt přesahy sociologické, ekonomické, kulturně historické, umělecko-historické (architektonické či urbanistické), případně antropologické. *Living landscape* tak, jak bude vyloženo na následujících stranách, nepředstavuje, či přesněji nemusí představovat nutně žádnou urbanistickou výzvu. Může jít, a k tomu směřuje koncepce zde navržená, mnohem spíš o prostou proměnu perspektivy.

Christian NORBERG-SCHULZ ve své knize *Genius loci: K fenomenologii architektury* (1980, čes. 1994) píše, že identifikovat se s prostředím, jinými slovy učinit prostředí součástí své identity, znamená spřátelit se s jeho danostmi. Život na venkově, ve venkovské krajině, předpokládá, má-li být s námi identický, soulad lidí s místem, kde žijí (blíž ČERMÁKOVÁ, 2012:103-110). A přátelství, *amicitia*, je třeba s daným místem uzavřít (*facere*), jde o konkrétní čin. Člověk tedy musí pro své začlenění do dané krajiny také něco vykonat, u-dělat. A u dokonalého přátelství (*τελεία*) jde především o to, abychom přijali svého přítele takového, jaký je, bez apriorní snahy jej měnit (srov. ARISTOTELÉS, 1996:VIII). Vzájemné ovlivnění, k němuž dochází díky sdílení hodnot, tedy jaksi a posteriori, je naopak nevyhnutelným důsledkem, jehož předpokladem je právě ona prvotní otevřenost. Máme-li tedy přátelsky vystupovat vůči ekosystému, jehož jsme i nejsme součástí, je třeba mít příležitost jej poznat. Že ani tak prostý fakt nemusí být zcela samozřejmý, na to upozornil již před více než čtyřmi desítkami let Konrad LORENZ (2014:25–35), když psal o devastaci prostředí, v němž člověk žije, užívaje přitom pojmu *drancování*.

Sám žiji na venkově, denně vcházím do kontaktu s venkovskou krajinou a také se denně pohybuji po vesnických humnech, kterýžto ekoton tak zakouším v přímé interakci. Zkušenosti a pozorování z těchto setkání přenáším tedy také do textu této práce a dokresluji jimi jinak na literární rešerši stojící deskripci problematiky. Pokud je

tedy součástí práce také „story-telling“, pře-vyprávění autorovy autopsie, životní zkušenosti, nejde o snahu zaplnit práci jednoduše dalšími řádky, nýbrž teoreticky řečené podkreslit či podtrhnout konkrétním případem. Přitom se nejedná o „případovou studii“ ve smyslu metody, ale o pouhou skicu, mající ilustrativní charakter. Univerzální platnost této ilustraci propůjčuje, jak se pokusím doložit, konfrontovaná literatura, mj. již citovaný Konrad Lorenz. Koncept, který se na následujících stranách pokusím popsat a stanovit jeho principy, není přitom sice v našem kontextu úplnou novinkou – před sedmi dekádami – v roce 1947 – se jej pokusil definovat Ladislav Žák (srov. ŽÁK, 1947 a 2006), vycházel přitom nikoli z ekologických, ale spíše z urbanistických a architektonických pozic.

Tento text nemá být zprávou o potvrzení či vyvrácení určitých předem postulovaných hypotéz, rozhodně nejde o kvantitativní výzkum. Mnohem spíše bude hypotéza na jeho základě teprve stanovena v rámci diskuse (srov. níže v textu).

LITERÁRNÍ REŠERŠE

Ačkoli si v této práci neosvojuji právo na prezentaci vlastních výzkumů, byl a dosud jsem součástí všeho toho, o čem píši. Proto by bylo, jak se domnívám, poctivé, a snad i – z pohledu výsledku – důležité, abych svou literární rešerši průběžně doplňoval postřehy (spíše než závěry), vzniklými na základě autopsie. Číním tedy tak a na následujících stranách se mj. pokusíme společně zodpovědět otázku po smyslu těchto ilustrativních postřehů a komentářů.

VENKOV

Venkov lze definovat několika způsoby, byť platí, co poznamenává BLAŽEK (1998:79), že venkov v čisté formě jakožto jev nalézt nelze. V axiomatické rovině jej však lze definovat, a zdá se, že je vším a ničím zároveň, dokud proti němu nepoložíme jeho axiomatický protiklad, jímž je *město*. Venkov je tedy v první řadě *ne-město*.

Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (Organisation for Economic Co-Operation and Development, zkráceně OECD) definuje venkov z hlediska jediného kritéria, jímž je hustota zalidnění, a to buď v místní, nebo v regionální hierarchické struktuře. Průměrná hustota zalidnění venkovských oblastí je vztažena na obec a nesmí překročit 150 obyvatel / km². Pro různé země však mohou platit i jiné údaje (např. Japonsko 500 obyvatel / km²), země se navíc nejsou povinny řídit takto postaveným kritériem, mohou zvolit další doplňující kritéria nebo stanovit svá. Ačkoli je Česká republika členským státem OECD (od 21. prosince 1995), není tedy automaticky povinna se klasifikací regionů a sídel podle metodiky OECD řídit. Kateřina BLATECKÁ ve své diplomové práci *Základní charakteristiky českého venkova* (2006) sice uvádí mnohé definice venkovského (rurálního) prostoru a venkova, ale chybí v klasifikaci regionů podle OECD, kterou nepřesně přejímá od Vincenza SPIEZIA (2003). Regiony jsou u Spiezia rozděleny na a) převážně městské, jestliže méně než 15% obyvatel žije na venkově; b) převážně venkovské, pokud počet venkovského obyvatelstva v regionu překročí 50% a c) přechodné, či „na pomezí“ (intermediate), pokud se počet venkovanů pohybuje v daném regionu mezi 15–50%.

V následujícím popisu venkova se přidržíme článku Jana MÜLLERA (2005), který uvádí, že svůj venkov, respektive svá venkovská sídla, mají také města. V České republice tedy 25–30% obyvatel žije na 75% rozlohy odpovídající venkovu, dalších 5%

obyvatel je třeba přičíst z oněch venkovských sídel v rámci měst. Venkov Müller vymezuje dvěma způsoby – jako sídla do 2 tis. obyvatel a jako obce s obecním, nikoli městským úřadem jako správním centrem, případně také jako vojenské újezdy (těch je v ČR celkem pět). Článek ukazuje také poměrně zásadní úbytek populace na venkově v letech 1961–2003. Venkov, jak dokládá v tomtéž sborníku Miroslav BAŠE, v důsledku toho pustne, stárne a ztrácí základní znaky společenských komunit (školy, dopravní obslužnost, hospody a pohostinství aj.), stává se dle Bašeho doslova ložnicí, nebo – jak je možné souhlasit s Paulem SHEPHEARDEM (2016) – *divočinou*.

V další typologizaci se pouze odvoláme na BLATECKOU, která se právě této činnosti věnovala ve své diplomové práci. Veškeré zde uváděné typologie můžeme shrnout pod jeden termín: objektivní. Níže ukážeme, že lze při tvorbě typologií postupovat také ryze *subjektivní* strategií, již naznačil i výše zmíněný Shephard.

VENKOVSKÝ PROSTOR

Mohlo by se zdát, že výrazy *venkov* a *venkovský prostor* jsou zcela totožné. Už pouhá existence těchto dvou termínů však svědčí o opaku. Venkovský prostor můžeme sice definovat stejně jako venkov, tedy volit přístup např. dle OECD a sledovat jednotlivá venkovská *sídla*, případně *hustotu osídlení*, ale pro naše potřeby bude mnohem užitečnější distinkce v podobě uvažovaného spojitého území, což obnáší sídla zasazená do krajiny, případně volnou krajinu řídko osídlenou jejími obyvateli – venkovany.

Jako etnicita, je také *venkovanství* čímsi, co je možné prožívat a reflektovat i jako *subjektivní postoj*. V té souvislosti si dovoluji uvést anekdotu, která tvrzení ilustruje (velmi křiklavým) příkladem. V roce 1998 jsem na hodině německého jazyka poprvé slyšel větu „*Budweis ist das grösste Dorf Tschechien*.“ Jako každá anekdota, také tato je svým významem vázána ke zkušenosti mluvčího. České Budějovice představovaly nepochybně už v roce 1998 téměř stotisícové město, ale také platilo – a platí to i dnes – že místní obyvatelé jsou často provázáni příbuzenskými vztahy, funguje tu rodová kontinuita, dynastické principy a další charakteristiky typické dnes už spíš výlučně pro venkovský prostor. Historicky řídkší osídlení tyto přetrvávající symptomy kdysi způsobilo, pokračující příliv obyvatelstva z venkovské periferie do města nebo příměstských venkovských oblastí je dodnes podporují a udržují jejich relevanci, což můžeme osvětlit ještě tak, že ti, kteří přicházejí z venkova do města, s sebou nesou jako

distinktivní rys také své venkovanství, navíc, jakožto „noví měšťané“ mají k venkovu historicky i sociálně blíž. Protikladem těchto „nových měšťanů“ mohou být migranti v opačném směru, kteří s sebou na venkov, jak ještě ukážeme, naopak přenášejí (velko)městský způsob života a s venkovem se neidentifikují (srov. BLAŽEK, 1998).

Vedle objektivního kvalitativního či kvantitativního vymezení venkova je tedy třeba zohlednit i venkovanství jako životní pocit, případně dokonce postoj. Tomu pomůžeme, budeme-li nyní definovat výše zmíněné sousloví *volná krajina*.

VOLNÁ KRAJINA

Abychom dosáhli uspokojivé definice, budeme opět pracovat nejprve s protiklady. Volná krajina je v našem chápání (ne zcela přesným) opakem krajiny urbanizované, zastavěné či prostě osídlené. Je to krajina, do níž se ze svých sídel jako venkované díváme. Není zcela prosta sídel, ale dominují v ní pole, louky, lesy, je to krajina prostupná a otevřená. Zda bychom ale v této práci mohli jednoduše rozlišovat mezi krajinou přírodní a kulturní, může být předmětem sporu.

Josef ŘÍHA (1974) v knize *Zdroje biosféry a problémy životního prostředí* podal před více než 40 lety souhrn pojetí termínu *krajina*. Jelikož se na jím předkládané typologii od té doby nezměnilo v zásadě nic podstatného, budeme se jí držet i my:

Obecně je krajina vizuálně vnímaný topografický celek s výraznými společenskými rysy. Geograficky se jedná o geneticky stejnorodý územní celek uvnitř přirozených hranic, s určitou strukturou a s určitým charakterem vzájemných vztahů jednotlivých uvažovaných složek. Ekologicky jde o soubor ekosystémů na určitém území. Demograficky je to území obývané určitou populací lidí, a tato populace má společné demografické znaky (o nich jsme mluvili již výše v textu). Shodný politický a kulturní vývoj alespoň po určitou dobu je předpokladem historické definice krajiny. Územím prodělavším určitý hospodářský vývoj a budoucně sloužící určitému hospodářskému zaměření je krajina pro ekonomii. Jako území potenciálně komplexně upravitelné je krajina nazírána optikou urbanistů. (Citováno volně dle HAVRLANT a BUZEK, 1985:9).

Krajina je „část zemského povrchu s charakteristickým reliéfem, tvořená souborem funkčně propojených ekosystémů a civilizačními prvky“, říká zákon č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny.

Krajina je výslednicí působení přírodních vlivů a vlivů kulturních, v zásadě není možné myslet krajinu bez člověka, i když budeme rozlišovat krajiny přírodní a kulturní. Také proto jsme se ve volné krajině pohybovali právě skrze *percepci vnímajícího subjektu*. Krajinu bychom mohli tedy popsat jako část zemského povrchu, již vnímání subjektu propůjčuje formu, obsah, strukturu, funkce, cíl a způsob využití. Dostaneme se tak, jak upozorňuje ČERMÁKOVÁ (2012:16), do blízkosti pojmu *Lebenswelt*, žitý svět, jak jej razil Edmund Husserl. Maurice Merleau-Ponty pak podle ní upozorňuje na to, že je to především *sóma*, naše fyzické tělo, co nám umožňuje a zároveň znemožňuje tento svět vnímat a zakoušet našimi smysly. Smysly navíc vnímají krajinu v čase, jak se budeme snažit ukázat, je proto užitečné zabývat se krajinou jako časoprostorem. O tom ostatně vypovídají také dva následující citáty o krajině:

„Krajina je živou soustavou. To jest, není nějakou směsí interagujících, leč nezávislých neživých a živých struktur, nebo hybridem živého a neživého, stejně jako jím není hlemýžď s domkem z mrtvého vápence.“ (SÁDLO, 1991).

„Vědecká definice krajiny by mohla znít, že krajina je dlouhodobě stabilizovaný soubor přírodních a antropogenních charakteristik vázaný na určitý reliéf a mající nějaký společný historický základ. Krajina je však víc - zcela reálný základ našich životů i po generace dotýkaný a proměňovaný kus země, který pro nás - její obyvatele - byl vždy předmětem zvláštní péče, úcty a obdivu. Rozmanitost evropských krajin je tak výrazným rysem tohoto kontinentu, že je výslovně zmiňován v řadě mezinárodních dokumentů, například v Evropské úmluvě o krajině. Pojem krajina se vynořil někdy na počátku 90. let 20. století jako jedno z klíčových slov této doby. V přírodních vědách částečně nahradil pojem ekosystém a v humanitních disciplínách se stal trochu nostalgickým povzdechem nad světem, který ztrácíme.“ (CÍLEK, 2004, on-line). Hlemýžďí ulita je stejně jako stabilizovaný (už slovo *stabilizace* je procesuální substantivum, předpokládá tedy časovost) soubor s historickým základem časoprostorovým fenoménem. Zbývá jen popsat jeho některé znaky.

ZEMĚDĚLSKÁ KRAJINA

Zemědělská krajina, *agroekosystém*, představuje téměř jednu třetinu veškeré souše. Vzhledem k tomuto konstatování se může dokonce zdát, že uvažujeme-li krajinu, jak jsme uvedli výše, výlučně v souvislosti s jejím vnímatelem, člověk stojí zpravidla

v krajině zemědělské (nebo přesněji: v krajině s primární produkcí jakožto funkcí), případně do ní alespoň hledí. Tuto krajinu sám po staletí přetvářel, její antropogenní charakter je zřetelný právě ze základní funkce: jde o ekosystém spjatý se *zemědělskou*, respektive v obecné rovině výroby rozdělené do jednotlivých hospodářských sektorů *primární produkcí*.

Porovnáním agroekosystémů a přírodních ekosystémů vynikne, že agroekosystém jsou vybraná místa vhodná pro (polno)hospodářství, mající předvídatelnou frekvenci narušení a disponující vysokou úrovní zdrojů, zatímco v jiných ekosystémech vyjma zemědělsko-produkčního všechna ostatní místa převážně navazují, ekosystém má dlouhou historii ve smyslu kontinuity bez narušení a je zde často mnohem menší, ipso facto nepředvídatelná, frekvence narušení. Zdroje bývají mnohdy značně limitované. Biota agroekosystémů je z pohledu biodiverzity zčásti plánovaná i neplánovaná zároveň, neboť kromě cílových druhů jsou tyto doprovázeny tzv. doprovodnými, nezamýšlenými, jde o nedávno shromážděné organismy z různých biotopů.

Proti tomu opět biota ostatních ekosystémů je určená pouze biotopem a biogeografickými vlastnostmi. Interakce společenstev v agroekosystémech jsou jednodušší, protikladem je složitá trofická struktura a mnohonásobné interakce jiných ekosystémů. Proces evoluce je jako hledisko rovněž důležitý: nedávná evoluční historie, rychlá evoluce, která je výslednicí silných selekčních tlaků, a krátký generační čas, spolu s nimi ještě nárůst kontroly evoluce plodin a hospodářských zvířat, to vše je ve srovnání s často pomalou evolucí nezemědělských ekosystémů patrně velmi zřetelné. Procesy v ekosystému jsou v zemědělství silně ovlivňované managementem, o čemž vypovídá i otevřený cyklus živin, eroze, používání pesticidů. Cyklus živin převážně uzavřený, udržitelný systém, to jsou opět vlastnosti ne-agroekosystémů. Struktura a dynamika krajiny jsou v agroekosystémech plánované, autogenetické procesy a environmentální variabilita minimalizovány prostřednictvím managementu (volně podle Jan MOUDRÝ st., 2016).

Zemědělská krajina představuje buď danou výseč agroekosystému, nebo je již sama o sobě časoprostorovým ekvivalentem agroekosystému (srov. LAPKA a GOTTLIEB, 2000:47). Ze zemědělské krajiny je již jen krok k humnům, na která nyní upřeme svou pozornost.

HUMNA

Základním textem této kapitoly je rozsahem nevelký rukopisný článek (8 s.) trojice Michael BARTOŠ, Kristýna KAŠÍKOVÁ a Ivan RYNDA, nazvaný *Venkovská humna – jejich ekologická a sociální funkce*. Tento text spolu s bakalářskou prací autorky (KAŠÍKOVÁ, 2013) hrály iniciační roli nejen v této kapitole, ale vlastně pro celý text této práce. Kašíková ve svých pracích artikulovala myšlenky Michaela Bartoše a poznatky Ivana Ryndy následně přispěly k domyšlení celku, s nímž zde dále budeme pracovat.

Text především jasně definuje *humna*. Cituje přitom řadu prací, v zásadě však nejprve popisuje *humna* jako prostor k mlácení a eventuálnímu skladování či dosušování obilí. Anglický výraz *backyard*, znamenající doslovně *zadní dvorek*, je zřejmým ekvivalentem slovanského slova *gumno*. Mlat, původně prostor za domem, následně krytý, zastřešený. Přesun mlatu do stodoly (v teplejším podnebí dosud k vidění, např. Itálie, Španělsko) ponechal *humna* jejich dalšímu účelu – býval zde v *ohradě* (v *tejně*, *týně*, z keltského *dunum* – hradiště, přes německé *Zaun* – ohrada – mlat (die Tenne), oplocení, plot) chován dobytek, nebo alespoň zavírán po pastvě. *Humna* i *týn* (-ec, -iště) přešly do řady místních i pomístních jmen (př. za všechny barokní zámek Týnec u Klatov nebo osada Humenice u Horní Stropnice v Novohradských horách). I tento „vytěsněný“ *zadní dvorek* však mohl být posléze zastřešen. Vzniklo tak cosi, co jsme doma označovali pojmem *přístodůlek*. Ten zahrnoval jakýsi rozšířený vjezd či průjezd za stodolu, často se volně měnil v kolnu (doslova boudu na / pro kola a vůz) nebo dřevník.

Humna v užším slova smyslu z venkovského prostoru mizí, zůstává *záhumení* či *záhumenka* / *záhumenek*. Jako děti nás se sestrou rodiče vyháněli, abychom se šli *proběhnout po záhumení*. Znamenalo to prostě jít ven, vyběhnout na vsi do polí, luk a lesů za *humny* (srov. také BARTOŠ-RYNDA, 2016). Rovněž jsme doma, tj. v podhůří Orlických hor, ve venkovské obci Ohnišov, v období let sedmdesátých a osmdesátých 20. století obhospodařovali přibližně 0,5 ha výměru z plochy družstevních polí jakožto tzv. *záhumenku*. Plodiny byly střídavě jeteloviny či jetelotravní směsky a/nebo brambory. Vedle toho jsme – v podstatě *záhumenkovým* způsobem – chovali také dobytek (krávy, jateční býky nebo jalovice), koně a zpravidla dvě nebo tři prasata.

Zdrojem krmiv (šroty, krmné obiloviny, krmné i konzumní brambory) a steliv, ale také zdrojem mladých zvířat zakupovaných na výkrm, bylo místní jednotné zemědělské družstvo (JZD; srovnej BARTOŠ, KAŠÍKOVÁ, RYNDA), a to ještě v éře transformace ekonomiky Československa a poté i ČR po roce 1989.

Dnes vesnická humna oddělují prostor agroekosystému či volné krajiny od zástavby sídlišť či sídel. Tvoří přechodový pás krajiny, svébytný *ekoton*, čili okrajové společenstvo, které zpravidla vzniká na hranicích dvou rozdílných společenstev, přičemž se zde vytváří *okrajový efekt*, charakteristický druhovou pestrostí. Námi sledovaný ekoton plní řadu funkcí: a) produkční či produkčně-technickou, b) biologickou či ekologickou a c) sociální, přičemž onu chápeme jako sociální v širším slova smyslu, tj. nejen jako prostředí, v němž docházelo a dochází k sociálním interakcím. Připisujeme mu také jistý formativní potenciál, v procesu socializace (zejména) venkovského obyvatelstva obtížně zastupitelný / nahraditelný. Jednotlivé funkce nyní podrobněji popíšeme:

a) produkční

Produkční funkce humen je jejich původní, historickou a dnes již spíše archaickou funkcí. Od mlatu k pastvě a od pastvy ke skladovacím prostorám, tak bychom mohli stručně popsat tento vývoj. Původně toto místo sloužilo k výmlatu a dosušování obilovin, posléze zde buď za kamennou, nebo dřevěnou ohradou byl soustředěn dobytek, ovce, kozy, prasata. Právě zde se ale dnes ukládají sutě, písek, vysloužilé stroje a zařízení. Někdy je uložení rovno skládkování, potom můžeme dokonce hovořit o černých skládkách odpadu všeho druhu, včetně nebezpečného. Vybavuji si v té souvislosti, jak mi obyvatelé osady, kde dnes žijí, tj. Vrcova u Borovan (podrobněji je osada popsána níže v textu), barvitě líčili „ekologickou likvidaci“ zde kdysi skladovaného dichlordifenyltrichloretanu (DDT), který měl být v 70. letech 20. století (po zákazu jeho zemědělského použití coby insekticidu – v roce 1974) v řádu několika metrických centů rozhrnut po humnech spolu s troskami kdysi vyhořelého statku, kde byl DDT skladován (na sklonku 70. let). Dnes je v těchto místech pás pěti původně rekreačních objektů, aktuálně sloužících ze 3/5 k trvalému bydlení (srov. Obrázek č. 3 níže v textu).

Svou technickou roli plní dnes humna nejen jako skladiště či úložiště odpadu, ale také jako složiště palivového dřeva, stavebních materiálů apod.

b) ekologická

Ekologické koncepty jako jsou ostrovní biogeografie nebo ekologická stabilita krajiny, ale především také koncept biodiverzity, s nímž budeme níže pracovat také v tomto textu, to vše nás učí chápat ekoton humen jako součást ostrovního biotopu, buď zcela izolovaného, nebo propojeného jako svého druhu funkcionální biocentrum prostřednictvím biokoridoru s dalšími centry. Z pohledu jednotlivých druhů je tento způsob fungování pro některé z nich výhodnější, pro jiné spíše méně výhodný (např. ježkovití – *Erinaceinae*), proto platí, že počet druhů závisí na velikosti ostrova a jeho izolovanosti. Biokoridory slouží totiž především transferu na úrovni genů, genová diverzita je základní úroveň biodiverzity vůbec.

Některým organismům slouží ekoton humen také jako *refugium*. Může dokonce funkčně nahrazovat meze a remízy, které z české krajiny vymizely vlivem kolektivizačních vln v 50. letech 20. století, jimiž bylo poznamenáno mnohé – vedle strukturální změny v zemědělském hospodaření to byly změny ekologické, sociální či sociálně-etické. Rozorání mezí a scelování honů vedlo k poklesu biodiverzity a k úbytku refugiálních prvků v krajině. Ostrý přechod mezi agroekosystémem s intenzivní zemědělskou produkcí a venkovskými sídlišti či sídlišti suburbiální povahy, tj. faktická neexistence ekotonu jako přechodového pásma, vede k poklesu počtu tzv. *mikrobiotopů*, označovaných jako *microhabitat*, což má opět nepříznivý vliv na biodiverzitu. V důsledku toho však mohou být poznamenány (kvalitativně i kvantitativně) také jednotlivé *ekosystémové služby*, které ekoton humen naopak může *nabízet* či skýtat člověku a celému venkovskému (agro)ekosystému.

c) sociální

Jelikož se sociální funkci humen věnujeme níže v textu podrobněji, sledujeme-li proměnu sociálního fungování humen nyní, pak pouze pro úplnost: s proměnou života na venkově, v důsledku poklesu počtu typicky venkovských aktivit, s klesajícím významem primárně hospodářským a naopak se stoupajícím významem rekreační funkce venkova se mění jeho celkový charakter. Vývoj společnosti a s ním související proměny životního stylu s sebou nesou proměnu nároku na prostor. Lakonicky řečeno: mizí slepice, mizí záhony, mizí drobnochov a drobnopěstitelství, samozásobitelská role venkova upadá na významu. S tím souvisí i změna původních druhů staveb a příchod nových prvků: mizí kurníky, králíkárný, holubníky, chlévy, stodoly, kolny, ale s nimi i

hnojiště, jímky, plotové lísy, brány, naopak se objevují bazény, sauny, dětské koutky (nejčastější výbavou je tu: trampolína, houpačka, skluzavka a jednoduchá prolézačka, často v prefabrikované sestavě dodávané výrobcem tzv. na klíč), víceúčelové zahradní domky (většinou montované z předem daných dílů na principu POKA-YOKE), pergoly, udírny, venkovní krby, terasy, altány či prostě posezení, nezřídka, ba zpravidla, uvnitř dvora, případně namísto původních humen. Rozdíly jsou nikoli v počtu, ale v typizaci jednotlivých prvků. Zatímco dříve šlo zpravidla o svébytné a unikátní stavby a prvky, dnešním trendem je prefabrikovaný, typizovaný *prvek* nějaké konceptuální *sestavy* dané sériovou výrobou.

Pro dokreslení opět uvedeme jeden příběh: Když jsme se v roce 2007 nastěhovali do malého rodinného domku s venkovní prádelnou, malou stodolou a průjezdem, nešlo již o chalupu s hospodářským zázemím. Chlévy byly v letech 2002–2007 buď zobytněny, nebo přetvořeny v technickou místnost, resp. kotelnu. Původní venkovní prádelna sloužila v té době jako náhražka pergoly či jako společenská místnost pro „venkovní“ posezení při slavnostních příležitostech. První, co zajímalo několik našich sousedů hned po našem nastěhování, bylo zjištění, *jak* chceme na vsi žít. Ptali se nás, zda budeme stavět za stodolou (nebo ze stodoly) pergolu, rovnat terén zahrady apod. Vše vystihuje dotaz, který pro svou symptomatičnost natrvalo utkvěl v mé paměti: „A co ud'árnu? Ud'árnu máš?“ Na zápornou odpověď se dostavilo ujištění, že „bez ud'árny to prostě nende, nekdy ti to přídem postavit“. Jelikož jsme s manželkou začali s chovem slepic, posléze ovcí a koní, na stavbu „ud'árny“ již nedošlo. Pro většinu našich sousedů byly slepice na naší zahradě v podstatě zklamáním. Stavěli jsme stáj, salaš a budovali základnu pro stoh, doprovázeni dotazy, jako např. „To se chcete sedřít?“

SOUČASNÁ ČESKÁ SPOLEČNOST

Současná česká společnost je dědičkou svých předchůdkyň. To znamená, že její charakter je do značné míry, ovšem nikoli výlučně, historickou daností, což jinými slovy značí, že člověk daný sociální řád nejen vytvořil, ale stále jej (spolu)tvoří. Sociální řád není dán ani biologicky ani prostředím, kde člověk žije – podle sociologů existuje jen a pouze jako produkt *lidské činnosti* (srov. BERGER a LUCKMANN, 1999:54-56). Každá nastupující generace se navíc musí potýkat nejprve s tím, že je jí společenský řád předáván jako *objektivní* fakt.

Z výše řečeného nepřímo vyplývá, že sociálnímu řádu se jako vnějšimu, objektivnímu faktu lidská společnost vždy znovu učí, respektive si jej osvojuje. Co jej ale drží pohromadě? Podle Zygmunta BAUMANA (2003:91) dříve „*práce sloužila jako spojovací článek udržující pohromadě individuální motivaci, sociální integraci a systémové řízení, a fungovala jako hlavní institut zodpovědný za jejich vzájemnou koordinaci.*“ Ale dnes je to *individuální svoboda.*

Pokud tedy naši soudobou společnost můžeme popsat jako svobodnou, s kapitalistickým systémem hospodaření a demokratickým systémem řízení, jako společnost pluralitní, multietnickou a multikulturní, bude to především princip individuální svobody, co ji bude spojovat napříč jednotlivými sociálními skupinami v jeden celek. Jenže toto spojení je paradoxní – vede u kteréhokoli z jedinců k posilování jeho *protisystémových* postojů. Zjednodušeně řečeno, nespokojenost jedince uvnitř vlastní kultury dostává větší prostor, než kdykoli dříve. Jinou otázkou však je, zda je tento dobytý prostor smysluplně využít (srov. FREUD, 1998). Zůstává totiž zřejmým faktem, že většina těch, kteří o tento prostor usilují, svádí oň boj s vlastní kulturou, nemá přesnou představu toho, jak s dobytým územím naložit, řečeno s Freudem, masy jsou líné a neinteligentní (cit. podle BAUMAN, 2003:92).

Prostor svobody je spolu s Isaiahem BERLINEM (1999) třeba chápat především jako prostor k převzetí spoluodpovědnosti – jako *svobodu k činu*, v aktivní podobě. K té je však právě třeba společnost vychovávat. Zejména v post-totalitních společnostech je typická vysoká míra neochoty převzít odpovědnost za vlastní život. Totalitní či totalitární režimy směňovaly v historii tuto odpovědnost za – byť relativní – jistoty a sociálně-ekonomický standard, dostupný masám. A i když se tyto masy podařilo přimět k odstranění takto fungujících režimů, bylo to opět především slibem ještě větších slastí (srov. SUK, 2003). Konzumismus socialisticko-komunistické éry byl vystřídán konzumismem éry post-totalitní, svoboda zůstala *svobodou od*, tedy pasivní. Princip slasti přetrvává. Obecné vzorce myšlení zůstaly stejné, zjednodušeně řečeno: jedinec si dál nechával sloužit, přičemž sám sloužit odmítal, a tento vztah jedince ke společnosti se přenášel a přenáší do vztahu jedince vůči prostředí, kultuře i krajině. V jistém smyslu tak stále jako by platilo přesvědčení Francise Bacona o nutnosti přírodu si podmanit a ovládnout (kořistnický přístup, srov. BACON, 1990).

Současná masová společnost je také společností *mediálního* věku. Média jako televize, internet a na něm rostoucí vliv sociálních sítí, staví spotřebitele do role diváka.

Spotřebitel – divák spotřebovává informace jako produkty médií, proto není divu, že se také v oblasti výchovy k odpovědnějšímu vztahu k přírodě a krajině dopouštějí environmentalisté, klimatologové a další přírodovědci „mediálně vděčných“ simplifikací a dochází pak k opaku, totiž šíření skepse vůči těmto varováním (srov. LOMBORG, 2006). Divák, stejně jako spotřebitel, je ale pasivním účastníkem dění (*spectateur*) a pouhé přihlížení dramatu médií z něho aktivního *acteurs* neučiní. Společnost spotřebitelů organizovaná individuální svobodou je společností atomizovanou, s vysokou mírou individualizace na úkor individuaci jedince. Je tedy třeba nyní zaměřit svou pozornost právě na jedince a pokusit se popsat jeho *tvář*.

JEDINEC NEBO ČLOVĚK?

Jedinec je základní jednotkou, ale také v jistém smyslu protikladem (jak jsme již ukázali výše) společnosti a její kultury. Jedinec je však především *člověkem*, bytostí mající různé složky. Vyjdeme-li ze všeobecně přijímaného a široce známého konceptu Světové zdravotnické organizace (World Health Organization, WHO), je člověk vnímající bytostí, která je zdravá tehdy, je-li ve fyzické, psychické, sociální a estetické homeostáze, což ukazuje na tetra-dimenzionální charakter této bytosti. Problémem dle mého názoru může být ale fakt, že ačkoli tyto dimenze ovlivňují zdraví jedince stejnou měrou – tedy, že žádnou z nich není možné opomenout, má-li být člověk bytostí opravdu zdravou, dokážeme se nejučinněji vypořádat s problémy první z dimenzí, pomyslným pohybem zleva doprava v jejich výčtu však naše schopnost léčit pokaždé klesá. Je to dáno také tím, že jedinec těžko sám pro sebe demaskuje všechny symptomy své nemoci. A pokud čtvrtou dimenzi pojmenujeme navíc jako *spirituální*, velmi snadno nahlédneme, proč tomu tak může být: řada lidí v dnešní české společnosti, která sebe samu nahlíží jako *sekulární*, svou „čtvrtou dimenzi“ sama před sebou zkrátka nemá, nedokáže si pod pojmy *estetický* či *spirituální* rozměr bytí nic představit. Projevuje se to také v jazyce: tito lidé, pokud už artikulují svou *víru*, hlásí se k víře v peníze či v lidi, případně v sebe. Tím, že ničemu jinému *nevěří*, domnívají se, že se jich *spiritualita* či *transcendence* netýkají. Protože právě do této dimenze spadá také tzv. environmentální zdraví (podrobněji PATOČKA a ZÖLZER, 2016:191), je na čase se zabývat také souvislostí mezi transcendencí a přírodou.

Tuto souvislost budeme spatřovat, také díky monistickému porozumění světu sdílenému s Baruchem SPINOZOU (2001), v jednotě *Deus sive natura*. Jednota božského, transcendentního – a přírody je pro nás důležitým východiskem. Přitom však transcendentní nerovná se božské a božské s přírodou neklademe jako totožné nebo libovolně zaměnitelné. Spolu s Františkem ŠTĚCHEM, s nímž o těchto věcech čas od času rozmlouvám, tvrdím, že „*krajinu je tedy možné chápat jako symbol vztahu přírody, člověka a transcendence*“ (ŠTĚCH, 2014:31). Jako lze v krajině spatřovat *stvoření*, lze také skrze toto stvoření zahlédnout *Stvořitele*. A co víc, samu krajinu lze nahlížet jako člověka transcendující *kauzu*, a to i za výhradního použití rozumové argumentační linie, zcela v duchu Kantova *kategorického imperativu* (KANT, 1996). Kromě osobní dimenze mravní exkluzivity je přece – prvotně – postulováno *místo, na kterém stojím v tomto smyslovém světě*.

Skrze toto místo jsem součástí soustředně se rozšiřujících kruhů jdoucích do nekonečna. V těchto kruzích leží svět, jež zakouším svými smysly. Metafora kruhu s sebou nese nejen pojetí středu ztotožnitelné s poznávajícím subjektem, ale zároveň objektivní hranici poznání svého druhu, danou obvodem kruhu, jehož střed subjekt představuje. Formuje se tak vztah, geometricky vyjádřitelný jako úsečka, mezi obvodem a středem. Svou rozlehlostí mne však tento svět, objektivní, mimo dosah mého zorného pole, přesahuje (zorný úhel lidského oka je okolo 140°). Tento přesah můžeme spolu s Kantem vyjádřit jako *úžas pod hvězdným nebem nad námi*. Jenže – zahlédneme dnes hvězdy v aglomeracích měst. Venkovský prostor je v tomto ohledu přátelštější, tady je nám ještě dovoleno sledovat hvězdy: stačí vyjít *za humna*.

Pro úplnost dodejme ještě, že zájem o ekologii, životní prostředí a krajinu roste posledních 100–150 let nepřímo úměrně tomu, jak v naší společnosti klesá míra ovlivnění veřejného prostoru jakýmkoli náboženstvím. A že spolu otázky environmentalistiky a víry souvisejí, o tom svědčí také encyklika papeže Františka *Laudato si* z 24. května 2015. V jejím článku č. 139 se píše:

„*Mluvíme-li o „životním prostředí“, máme na mysli také jeden zvláštní vztah, totiž ten mezi přírodou a společností, která ji obývá. To nám brání považovat přírodu za něco od nás separovaného nebo za pouhý rámec našeho života. Jsme v ní zahrnuti, jsme její součástí a prostupuje námi. Důvody, proč je nějaké místo znečištěno, vyžadují analýzu fungování společnosti, její ekonomie, jejího jednání a způsobu jejího chápání reality. Vzhledem k rozsahu změn už není možné najít specifickou a nezávislou odpověď*“

na každý jednotlivý problém. Zásadní je hledat integrální řešení, která zahrnou interakce přírodních systémů mezi sebou i se sociálními systémy. Neexistují dvě oddělené krize, tedy krize životního prostředí a sociální, nýbrž jedné a komplexní sociálně-environmentální krize. Směry řešení vyžadují integrální koncepci potírání chudoby, restituci důstojnosti vyloučených lidí a zároveň péči o přírodu.“

Nebude proto s podivem, pokud v encyklice zahlédneme citovanou např. deklaraci z Ria de Janeira z roku 1992 o udržitelném rozvoji (čl. 141) a další dokumenty z oblasti ochrany přírody a krajiny, ekologie a environmentalistiky. V rámci této problematiky je dnes doslova módním výrazem slovo *biodiverzita*. Dříve, než se na následujících stranách budeme plně věnovat našemu projektu, je třeba ještě nejprve učinit zmínku o tomto fenoménu.

BIODIVERZITA

Bedřich MOLDAN se v knize *Podmaněná planeta* (2009¹; 2015²) věnuje otázce biodiverzity a souvislostem s ekosystémy v kapitole II.2. Poukazuje na různé úrovně biodiverzity, s tím, že ve shodě s nejnovějšími výzkumy akcentuje genetickou úroveň, tedy tu, která se ukazuje jako dosud nejméně zohledňovaná. Pro naše zkoumání však budou důležité také dvě ostatní úrovně – biodiverzita druhová i ekosystémová. Skeptikové, jako Sven LOMBORG (2006:286-295) mluví o *ekologické Litánii*, zejména v souvislosti s oceňováním ekosystémových služeb, ale i s ochranou biodiverzity. Jako bychom dřívější chřestění pekelnými řetězy nahrazovali dle těchto skeptiků „ekostrašením“.

Služby, které krajina nabízí, jsou ve své diverzitě závislé na jejím charakteru. Podobně jako Lomborg, ani já si nejsem jist, zda je úkolem ekologů či environmentalistů, aby se snažili dopočítat finanční hodnotu jednotlivých takto poskytovaných služeb. To by zřejmě opravdu mělo příslušet spíše patřičně vzdělaným ekonomům, kteří v zápase o setrvalé využívání zdrojů budou kalkulovat mnohonásobně vyšší zisky dlouhodobé proti jednorázovým sebevícetučným ziskům. Pokud se toto daří např. v oblasti *fair trade*, jistě ani ekosystémy se svými službami nezůstanou stranou dlouho. Už proto, že – jak naznačuje v českém prostředí Tomáš SEDLÁČEK (2009), nekonečný hospodářský růst zřejmě není samospasitelný. Vzhledem k tomu, že ekoton humen, o který nám zde jde především, patří k ohroženým součástem venkovské

krajiny, ačkoli – jak ukazuje také KAŠÍKOVÁ (2013) – jde o prostředí druhově rozmanitější než sousedící a navazující agroekosystém, budeme na následujících stránkách věnovat značnou pozornost také popisu ekosystémových služeb, které nabízí, abychom poskytli příštím ekonomům argumentační výbavu nutnou pro pečlivé ocenění humen v rámci venkovského prostoru.

Stručně shrňme, že pokud jsme se dosud zabývali vymezením venkova, venkovského prostoru, volné (přírodní) a zemědělské (kulturní) krajiny, humen, současné české společnosti, jedince (člověka) a biodiverzity, stanovili jsme si okruh základních pojmů, s nimiž budeme nyní dále pracovat. Nešlo o to jednotlivé dílčí znaky zachytit v úplnosti, spíš skrze jejich deskripci předejít již *a priori* argumentační linii, na níž se budeme pohybovat také při následujícím spekulativním modelování *žijící krajiny – living landscape*.

POUŽITÁ METODIKA

Základní metodou této práce je deskripce. Popis konceptu *living landscape* spolu s popisem ekotonu humen. Deskripce je doplněna o informace získané z kvalitativního (zúčastněného) pozorování a „story-telling“, tedy převyprávění mé zkušenosti se zkoumaným jevem, čili autopsie – vlastní poznání o těchto jevech, právě zmíněným pozorováním podložené. Role převyprávění je však ještě širší – představuje nejen shromážděná fakta a svědectví má i dalších osob, ale i jedno z východisek pro stanovení hypotézy. Druhým zcela zásadním východiskem jsou shromážděná tvrzení ekologů, estetiků, filosofů atd. Tyto dva výchozí póly jsou vzájemně konfrontovány, a to v několika krocích. Poprvé v rámci zájmové četby, podruhé v průběhu studia oboru agroekologie a potřetí pro účely psaní této diplomové práce, která ač se nedrží striktně kánonu odborných textů vznikajících jako absolventské práce, přece snad není ve svých argumentech prosta podkladů, jež je možno odborně uchopit a tematizovat.

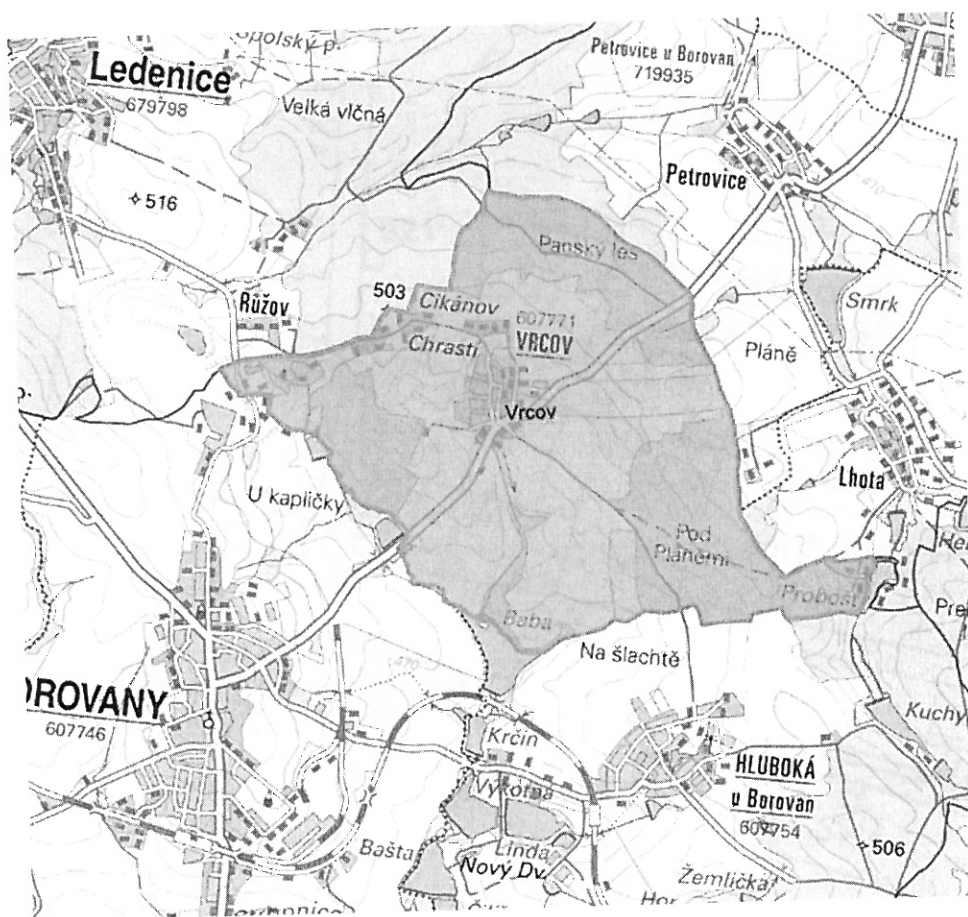
V letech 2007 až 2016 (a de facto až do současnosti) jsem byl s ohledem na svůj hobby chov ouessantských ovcí a huculských koní nucen vycházet tzv. za humna svého venkovského stavení, abych zkontroloval a podpořil welfare těchto zvířat. Jakožto humanitně vzdělaný pedagog jsem o tomto sdíleném (z velké části obecním) prostoru přemýšlel a zároveň jej zkoumal z níže popsaných hledisek.

KAŠÍKOVÁ (2013) i BARTOŠ a RYNDA (2016) provedli v minulosti v otázce sociálních a ekologických služeb humen potřebné výzkumy, na něž se tato práce rovněž odvolává. Přesto jsem si plně vědom toho, že aby bylo možné prokázat závěry, k nimž, jak doufám, tato práce v závěru dospěje, bude potřebné provést jejich ověření v rámci širší srovnávací studie, která již předmětem mé syntézy nebude.

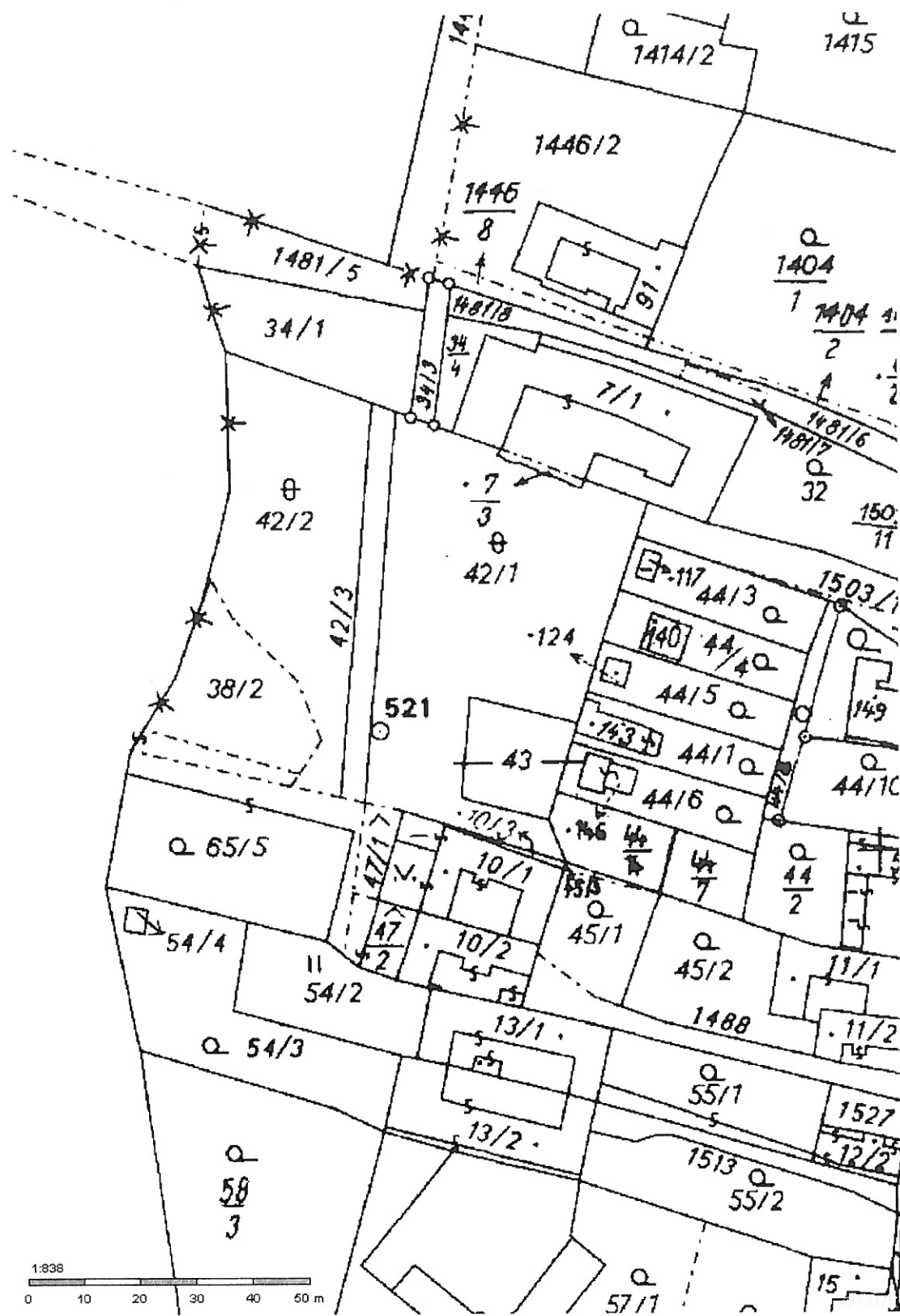
MODELOVÉ ÚZEMÍ – POPIS A VYOBRAZENÍ

V této části práce se zaměříme detailněji na popis místa, k němuž svůj text vztahujeme. Osada Vrcov je jednou ze šesti osad města Borovany. Na celém území Borovan žije kolem 4 tis. obyvatel (3 872 obyvatel s průměrným věkem 37 let udává portál Veřejná správa online, srov. <http://mesta.obce.cz/zsu/vyhledat-774.htm>), přičemž, z toho na území osady Vrcov 169 trvale žijících, z nich 29 dětí do 15 let. Město Borovany je vzdáleno 17 km jihovýchodně od Českých Budějovic, 8 km severně od Trhových Svinů, osada Vrcov 2 km severně od Borovan. Průměrná nadmořská výška se pohybuje mezi 475 až 505 m. n. m. V osadě se nachází jedno pohostinství a fungují zde tři zapsané spolky – Sbor dobrovolných hasičů, místní pobočka Českého červeného kříže a Nohejbalový klub Vrcov. Vrcov je osada ležící na vlastním katastru o katastrální výměře přibližně 5 km².

Obrázek č. 1 – Katastrální území osady Vrcov, podle www.cuzk.cz.

Obrázek č. 2 – Detail katastrální mapy se zaměřením na popisovaný úsek humen, podle www.cuzk.cz (parcely pro ZTV mají čísla 38/2, 42/1 a 42/2, dále cesta 42/3 a někdejší rybník p. č. 43).

Obrázek č. 3 – Detail katastrálního území Vrcov + ortofoto, podle www.cuzk.cz

Na mapě vyznačena skládka biomasy, pastva pro koně, pole, zahrada k č. p. 52, dvě hvězdičky označují původní humna v užším slova smyslu, křížek linií bývalé cesty *po záhumení*. Plánovaná výstavba by předěl, který dnes humna v širším slova smyslu představují, zrušila docela, což je patrné z bezprostřední návaznosti pole na výše zmíněné parcely.

„LIVING LANDSCAPE PROJECT“

K projektu *žijící krajiny* mě přivedl zájem o vlastní humna (srov. Obrázek č. 1 v další části práce) v osadě Vrcov v širším slova smyslu. Poté, co se v roce 2008 začala připravovat na těchto humnech dokumentace potřebná ke zpracování projektu *základní technické vybavenosti* (ZTV) a plánovat výstavbu rodinných domů, aktivizovalo to nejen mne, ale také širší sousedskou společnost k tomu, abychom se této, dle našeho názoru neuvážené, situaci vyhnuli. Při té příležitosti jsem se začal aktivně rozhlížet kolem sebe a čerpat informace k prostředí, ve kterém žiji se svou rodinou. To, co do té doby stálo stranou mé pozornosti v duchu tzv. syndromu NIMB (Not In My Backyard), tedy co se mě do té doby netýkalo, stalo se palčivou skutečností. Doslova za humny naší staré venkovské zástavby (srov. Obrázek č. 2) mělo vyrůst příměstské suburbium, lidově označované jako „satelitní městečko“. A právě tehdy (2013) jsem poprvé slyšel přednášku Michaela BARTOŠE o ekotonu humen, jeho funkcích a sepětí s biodiverzitou (v bakalářském studiu v rámci přednášek na Zemědělské fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, v předmětu Krajinná ekologie a péče o krajinu). Ačkoli se problém výstavby ZTV podařilo soustředěnou občanskou iniciativou zmrazit, humna zůstala a zůstávají mým tématem. Přispívá k tomu i pátrání po další literatuře a její studium. Z těchto zdrojů je třeba vyzvednout především knihy Ricka DARKA a Douga TALLAMYHO, zejména *The Living Landscape. Designing for beauty and biodiversity in the home garden* (2014) a také velmi poutavé vyprávění o domácí ekologii s příklady z pera Sary STEIN, *Noah's Garden. Restoring the ecology of our own back yards* (1993). Připomenutím těchto zdrojů nechceme nyní doplnit, co možná mělo v úplnosti zaznít už v úvodu – naopak. Chceme nyní vědomě *začít znovu*. Jde o metodický záměr. Jeho cílem je poukázat především na fakt, že takto holisticky uchopené vnímání vlastních humen v české literatuře dosud chybí, a že tedy navazujeme na zahraniční vzory.

Budeme přitom do krajiny vstupovat, budeme ji dotvářet, měnit, ale zároveň dopustíme, aby šlo o rozhovor, abychom tedy místo, daný prostor, zakoušeli jako *sdílený*, náš i *ne-náš* zároveň. Budeme bydlet v krajině, žít v krajině, ale nikoli pouze *přežívat* (HEIDEGGER, 2006).

PRINCIP PRVNÍ – OTEVŘENOST

Otevřenost bude důležitým předpokladem, principem, na kterém svůj koncept budeme budovat. Jednak to bude *otevřenost Ty*, tedy druhému, a to synchronně, tedy v aktuálním čase, ale také diachronně, v proudu času. Svá humna jako ekoton budeme promyšleně dotvářet tak, abychom nijak neomezili jeho funkce, o nichž jsme pojednali výše. To vyžaduje v první řadě respekt k tomu, co se v daném místě odehrálo v předchozích staletích, důkladná znalost historie místa je jedním ze stavebních kamenů požadované otevřenosti (srov. NOVOTNÝ, 2006). Příkladem může být poněkud bizarně vyhlížející sad hned za humny (srov. Obrázek č. 3), kde v 70. – 90. letech 20. století před-předchozí majitel, pomolog a šlechtitel ovoce, vysázel několik desítek stromů, jež byly následně velmi nešetrně zmrzačeny nástupcem, vlastníkem nemovitosti v letech 2002–2007. Tento zásah u většiny z nich urychlil stárnutí kmene a stromy začaly vyhnívat zevnitř, déšť, mráz a s nimi související další doprovodné povětrnostní a srážkové vlivy vedly u několika jabloní k usychání, polomům atd. Ztráty na výnosech byly a ještě budou v příštích letech v důsledku toho značné. Stromy, které dosud stojí, jsou však svědky časů, kdy bylo mezi zahrádkáři nespočet těch, kteří štěpovali i několik odrůd na jeden kmen (v naší zahradě nestojí strom nesoucí méně než dvě odrůdy, několik jabloní plodí tři a jedna dokonce čtyři odrůdy jablek). Jako svědkové minulosti jsou tyto ovocné stromy pro nás důležité. A také mohou být prostředníky sociálních vztahů (pro štěpy si chodí lidé ze vsi k nám na zahradu dodnes).

Snad ještě důležitější než *otevřenost časová* je ta *prostorová*. Postmoderní venkov často připomíná doširoka rozprostřené panelové domy. Lidé tráví na svých několikaarových zahrádkách čas při grilování, koupání v bazénech či jezírkách, případně slunění na umělých plážích, to vše však v přísně střeženém *tzv. soukromí* a obklopení v zásadě monokulturním či oligokulturním trávníkem. O soukromí v pravém slova smyslu se přes veškeré zdi, z tvárníc či betonových dílců, případně žuly nebo cihel, rozhodně nedá mluvit. Tento typ soukromí nápadně připomíná soukromí bytu v panelovém domě. Všichni slyší vše, ale zdi dodávají člověku *iluzi soukromí*. Zed' má však dvojí efekt – nejen, že nikdo nevidí „pana domácího“ jdoucího v trepkách k jezírku, ale ani „pan domácí“ nevidí nic jiného, než svůj pozemek obehnaný vysokou zdí a střežený kamerovým systémem, alarmem a psem či psy. Člověk takto dobrovolně sevřený nejen, že nevstupuje do krajiny jinak než za volantem svého automobilu či řídítky svého motocyklu, aby se krajinou prohnal, aniž v ní prodlel. Nevstupuje do

krajiny kolem svého domu ani očima, aby tak alespoň symbolicky nahlédl své sepětí s prostorem, do něhož se nastěhoval (srov. kontrastně k tomu DARKE a TALLAMY, 2014, Chapter Four: The Art of Observation). A také se nesnaží svou architektonickou koncepcí odpovědět na potřeby krajiny, lidově řečeno *být s ní zajedno*.

Uzavřenost podporuje i činnost, kterou označujeme jako *claiming*, tedy *nárokování*. Označují tak specifické „vykolíkování“ a následné oplocení pozemku „za humny“ nebo samotných humen, kterým dojde k jejich zneprůchodnění. Pokud jsem se výše vymezoval k uzavírání se krajině či uzavírání krajiny, je *claiming*, doprovodný jev přechodu kolektivního vlastnictví na soukromé, tedy do konkrétních rukou, prostým faktem nejen v Novohradských horách. Jde o jev typický pro všechna suburbiální sídla na straně jedné, na straně druhé pak pro rozsáhlé zatravněné plochy někdejší orné půdy na straně druhé. Pásky elektrických ohradníků budí respekt, tvoří novodobé „železné opony“ místních farmářů. Zemědělská technika se dostane (téměř) všude, proto brány v těchto novodobých hradbách často nerespektují původní historické cesty a pěšiny. Z jedné strany tedy rostou zdi, z druhé se vinou kilometry elektrifikovaných pastvišť. Ven z této dvojité klece lze vybědnout velmi pohodlně automobilem – sepětí poutníka s „jeho“ krajinou se vytrácí.

Prostorová otevřenost je však pochopitelně obousměrná. Znamená to, že bychom měli být připraveni přivítat návštěvníky zvenčí. Na našich humnech to v minulosti, v předešlých letech (2014 a 2015) byli: ze žab rosnička zelená (*Hyla arborea*), z plazů a obojživelníků jednak ještěrka obecná (*Lacerta agilis*), jednak užovka obojková (*Natrix natrix*) a vzácnější užovka stromová (*Zamenis longissimus*), z ptáků např. jestřáb lesní (*Accipiter gentilis*), který se v počtu několika kusů vrhal na naše volně pobíhající slepice a kuřata, ze savců ježek západní (*Erinaceus europaeus*), který na humnech pravidelně přezimuje. Společnost velmi rušnou zejména na jaře nám ve stodole a na půdě rodinného domu dělává kuna skalní (*Martes foina*), soupeřící o prostor s našimi domácími mazlíčky. Z hranice záhumení se pravidelně v pozdním létě ozývá typický „štěkot“ srnců (*Capreolus capreolus*), soupeřících o samičky. A je třeba počítat i s méně vítanými návštěvníky, jako jsou blanokřídlé sršně obecné (*Vespa crabro*), hodující každé léto na dozrávajícím ovoci, ale prospívající také tím, že požírají jedince vosy obecné (*Vespula vulgaris*). Dutiny stromů občas štípe na třísky žluna zelená (*Picus viridis*) nebo datel černý (*Dryocopus martius*), protože v nich hledá – a nachází – larvy tesaříků (dvoupásmového – *Rhagium bifasciatum*, ale i zajímavějšího alpského –

Rosalia alpina, kterého jsem zřejmě zavlekl do prostoru naší osady já tím, že jsem dřevo dovezené ze Šumavy ponechal několik let svému osudu). Nejméně vítání, leč stále přítomní, jsou potom zástupci hlodavců: potkana obecného (*Rattus norvegicus*) a hraboše polního (*Microtus arvalis*), spolu s myší domácí (*Mus musculus*). Naše kočky umějí přinést na práh domu i netopýra černého (*Barbastella barbastellus*) nebo odchytit v letu samečka či samičku sýkory koňadry (*Parus maior*). Stačí se dívat kolem sebe, návštěvníků bude mnohem víc, než kolik jsem jich nyní vyjmenoval „pro příklad“ pronikání. Třetí varietou otevřenosti je totiž *otevřenost duševní*.

S tou pracuje například koncept obvykle označovaný jako „Big Five“: otevřenost (zkušenosti, objektivnímu ne-já) je jedním z pěti konstitutivních rysů osobnosti (vedle svědomitosti, extravertze, přívětivosti a podrážděnosti – neuroticismu).

PRINCIP DRUHÝ - MULTIVERZALITA

Multiverzalita je výrazem opačným k univerzalitě. Ačkoli s tímto konceptem přišli už na začátku 20. století pragmatikové jako William James nebo Charles Sanders Peirce, ačkoli tento koncept značně prohloubili a rozvinuli postmoderní filosofové francouzští ve druhé polovině 20. století (Baudrillard, Foucault, Derrida, Deleuze, Lyotard), není dosud pro mnoho lidí samozřejmé, že by se na svět měli dívat spíše prizmaticky než dogmaticky. Jako filosofický koncept nám multiverzalita jasně nabízí funkční klíč k současnému světu, ovšem v kultuře jsou nosným prvkem (tradicí) kulturní stereotypy. Vždyť jak je to dlouho od *koperníkovského obratu* (1542) a my stále říkáme: „Slunce vychází – Slunce zapadá“, čímž v jazyce konzervujeme myšlení téměř půl tisíce let přežití?

Vzhledem k našemu tématu jde na jedné straně o jednoduchou zásadu, že na všem, co se děje *na humnech*, je třeba spatřovat něco pozitivního. Chovali jsme bílé zdobné viandotky až do chvíle, kdy nám poslední slepičku odnesl dravec, který ji na zahradě za humny velmi snadno rozpoznal v podrostu. Multiverzalita je spjata s postmoderní situací, kdy nárok na pravdu nevlastní nikdo, zároveň pravdu může mít kdokoli. Vyšlechtěné bílé slepice nemohly v konkurenci a v sousedství dravců obstát, na rozdíl od kropenatých velsumek, rovněž zdobných, ovšem díky svému zbarvení splývající s terénem. Poučení dravcem, přestali jsme chovat výrazné barvy

jednotlivých plemen slepic, abychom nadále mohli slepice nechávat volně pobíhat za humny. Pomyslnou *pravdu* (vztaženo k výše řečenému) jsme tak měli my i on.

Je třeba mít stále na paměti, že jakýkoli náš zásah do ekotonu humen nebo do zahrady na záhumení s sebou nese ovlivnění biodiverzity a také zásah do struktury ekosystémových služeb, které tento ekoton nabízí.

PRINCIP TŘETÍ – POHYB A POBYT V KRAJINĚ

V krajině, abychom jí dobře porozuměli, je třeba *být*. Pobyt v krajině je tvůrčím aktem, měli bychom myslet na to, že nejsme jen přihlížející diváci, ale vždy již také jednající protagonisté příběhu naší krajiny. Jak jsem již naznačil výš, do krajiny je třeba vycházet (srov. THOREAU, 2010:25an). A je jen na nás, zda to bude po cestách a my budeme mít čas jít pěšky, nebo se budeme krajinou prodírat mimo síť cest. Tehdy máme šanci prožívat krajinu jinak. Na humnech sice chození mimo cestu neskýtá takové dobrodružství, ale pokud se týká druhové rozmanitosti, mimo cesty a cestičky si ji dokážeme uvědomit lépe a důrazněji i tady.

Již jednou dříve citovaný HEIDEGGER (2006) tvrdí, že člověk existuje tehdy, pokud bydlí básnicky, tj. pokud svůj pobyt aktivně utváří. To však znamená, nakolik Heideggerovi rozumím, že světu pozitivně přitakám, že k němu přilnu. A ke krajině, v níž žiji, tím spíš. Jak se to pozná? Například na koncepci mého *bydlení v krajině*. Toto bydlení nebude již více bydlením ex-kluzivním, vytrhujícím lidský byt z bytnosti přírody, ale svébytně in-kluzivním, pravým Gesamtkunstwerkem, zahrnujícím lidské obydlí do kontextu okolní přírody (srov. DARKE a TALLAMY, 2014, Chapter Two: The Community of Living Organisms). Vlastně svým sídlem budeme součástí ekosystému, a to *vědomou*, protože *vědoucí*, součástí. Staneme se součástí komunity žijících organismů.

To znamená, že budeme spolupracovat na podobě ekosystému, ale tak, abychom podporovali všechny úrovně biodiverzity a nenarušovali toky jednotlivých energií (nebo alespoň ne ireverzibilně). Otevřenost, multiverzalita a pohyb a pobyt v krajině nám nyní otevrou možnost využití široké palety ekosystémových služeb ekotonu, na něž se zaměřujeme detailněji, tedy venkovských humen. Co od nich lze očekávat?

EKOSYSTÉMOVÉ SLUŽBY HUMEN

Ekosystémové služby obecně jsou přínosy, které lidé získávají od ekosystémů a mají vliv na životní úroveň lidí. Ačkoliv je živé přírodě přiznána také vnitřní hodnota, je ochrana, obnovování a obohacování biologické rozmanitosti a ekosystémů také záležitostí ekonomickou. Péče o ekosystémové služby přináší mnohonásobné a synergické zisky, které se příznivě projevují v životní úrovni lidí. Různorodý užitek, který ekosystémy lidem poskytují, zahrnuje zásobovací, regulační, kulturní a podpůrné služby.

Připomeňme si nejprve, že rozeznáváme několik druhů ekosystémových služeb v případě humen: služby produkční, ekologické a sociální.

Produkční služby jsou na ústupu, nicméně platí, že právě zde, v prostoru humen (v širším slova smyslu) může najít své místo několik záhonů zeleniny, políčko brambor, krmné řepy nebo kukuřice. Pokud pak budeme brát humna poněkud zeširoka, jako prostor mezi venkovským sídlem a sousedním agroekosystémem, budeme moci uvažovat i o ovocných stromech či keřích (srov. BARTOŠ-RYNDÁ, 2016). Produkční funkce bude naplněna i tehdy, když v daném prostoru „jen“ poroste tráva. Travní porosty skýtající zelenou píci či seno splňují nárok na *primární produkci*. Můžeme sem také situovat produkci a sběr léčivých bylin či jejich částí – v našich podmínkách to budou např. kopřiva dvoudomá (*Urtica dioica*), hluchavka bílá a nachová (*Lamium album et purpureum*), kokoška pastuší tobolka (*Capsella bursa-pastoris*), ale i lípa srdčitá (*Tilia cordata*), nebo bez černý (*Sambucus nigra*) aj.

Mezi *ekologické* či *environmentální služby* můžeme kromě funkce biocenter či biorefugií zařadit také jinak svébytnou funkci regulační. Ekotonální povaha humen vyhovuje lidem v sídlech na straně jedné – humna jsou důležitým regulátorem průsaku spodních vod z agroekosystému do centra osídlení, ale jsou také místem vsaku povrchové vody v případě nadměrných srážek, jednoduše tvoří přírodní bariéru případné živelní pohromě – a na straně druhé poskytují dostatek klidu, tolik potřebného mj. k reprodukci druhu, volně žijícím živočichům, z nichž za všechny jmenujme jen srnce obecného (*Capreolus capreolus*). Původně na humna navazující síť cest, souvratí, mezí, remízů a hájků se vlivem historických událostí zpretrhala. Pokud bychom tak chtěli na ekoton pozitivně působit, můžeme do budoucna – a na našem katastru je to plánováno – spolupracovat na dotvoření biokoridorů a protierozních opatření návratem

výše zmíněných prvků do krajiny. Rozšířili bychom tím možnosti genové diaspory a podpořili všechny úrovně biodiverzity. Příkladem dobré praxe může být obnova těchto prvků v Horní a Dlouhé Stropnici a na Pasekách u Nových Hradů v srdci Novohradských hor, na pozemcích Roberta Blížence (srov. velmi zajímavé internetové stránky: www.blizenec.cz).

Obnovu ekologických služeb budeme v blízké budoucnosti muset v agroekosystémech provádět, bude třeba je revitalizovat a rekultivovat, neboť původní kultivační opatření – máme na zřeteli zejména meliorační úpravy 70. let 20. století – dávno dosloužila. Abychom tedy udrželi produkci na dnešních standardech a přitom postupovali vůči krajině šetrně a podle zásad sustainable land-use, výše zmíněná opatření se stanou nezbytností.

Sociální funkce humen a z ní vyplývající a s ní související *kulturní služby* jsou přímým důvodem pro vznik celého tohoto textu, který představuje pokus navázat na práce BARTOŠE a RYNDY (2016; ale také KAŠÍKOVÁ, 2013).

Kulturní ekosystémové služby humen představují širokou paletu funkcí a služeb vzájemně provázaných: estetické, duchovní, vzdělávací, rekreační, sociální aj. Soustředíme-li se výlučně na prostor zachycený na obrázcích v grafické části práce, je třeba zmínit, že:

- nejméně pro pětici rodin obývajících rekreační objekty, ale mnohem spíše pro většinu obyvatel osady Vrcov představují dotčená humna esteticky hodnotný celek s rekreačním a relaxačním účinkem, vycházka za humna patří i k nedělním návštěvám v rodinách, tedy nejen té naší.
- pokud se týká sociální funkce, naplňuje ji setkávání lidí v tomto prostoru, a to jak při společné práci, tak při trávení volného času a realizaci volnočasových aktivit, od společného opékání vuřtů, přes míčové hry a různé kolektivní sporty, hraní dětí (s účastí dospělých i bez ní), některé venkovské festivity a tradice (masopustní koleda, svatomartinské ježdění na koni), dobročinné a veřejně prospěšné akce (sběr a svoz železného šrotu, pořádaný místním Sbohem dobrovolných hasičů – SDH Vrcov). Lze říci, že se ztrátou tohoto jedinečného prostoru by se občanská společnost v naší osadě utvářela rozhodně obtížněji, nebo na docela jiných základech.

- s duchovní funkcí humen může pomoci, nahlédneme-li do knihy *Čas a žití* Hynka LAUSCHMANN (2015:26). Skrze rozšířenou *identifikaci s místem*, kde žijeme, můžeme pocítit transkulturně lidstvu vlastní přesah, sebetranscendenci našeho *já*, sevřeného pocitu neutěšenosti, frustrace, nespokojenosti ve světě. K tomu poskytuje poklidný, přechodový ráz ekotonu humen sice minimální, přesto v existenciální rovině dostatečný prostor. Kolektivní dílo *Identifikace s místem a krajinou jako základ Evropy regionů* (2005) zpracovává tentýž problém. Zjednodušeně řečeno: najít své místo ve světě je existenciální potřebou jedince. Vidět toto místo v místě svého bydliště, v širších souvislostech, je *příležitost*, již je možno využít na oné nepatrné ploše venkovských humen. To je onen prostor, který se nám nabízí jako partner.
- pomyslnou korunou kulturních služeb je jejich dimenze vzdělávací. Jako otec dvou malých chlapců (*2012 a *2013) a jako pedagog působící na všech úrovních české vzdělávací soustavy s téměř patnáctiletou praxí mohu říci, že v prostoru venkovských humen se otevírá netušená škála možností, jak výchovně a edukačně působit tak, abychom v hodnotově stále roztržštěnějším světě po-postmoderní situace dokázali učit lásce k životu, přírodě, zvířatům i lidem, abychom prostřednictvím sdílení našich dosud nabytých vědomostí vštěpovali nastupujícím generacím vědomí odpovědnosti za budoucnost, vychovávali k trvale udržitelnému způsobu života, udržitelnému rozvoji atd.

Jak je to možné naplňovat na minimálním prostoru jednoho konkrétního venkovského ekotonu? Skrze pozorování a spolu-práci generací. Pozorováním *přírody za humny* nabýváme základních obrysů, zkušenostního rámce našeho příštího poznání. Naše chování ke zde drženým domácím zvířatům (v našem případě jsou to koně, srov. zakreslení pastviny na Obrázku č. 1 níže v textu), naše starosti o zahradu, každodenní boj o výnos z ní s přírodními vlivy, plánování výsevu, výsadby, vysazování stromů a keřů, ale také sociální kontakty a vazby, vznikající právě v tomto prostředí, tedy sociální učení a proces socializace, chování k sousedům, návštěvám, dětem a dospělým ze spřátelených rodin, tomu všemu lze učit, byť nesdílíme optimismus behaviorální školy, že tomu lze každého také naučit.

V první řadě je třeba myslet na to, že valnou část předávané zkušenosti od nás nastupující generace *odezírá*. Je třeba dbát na jednotu mezi činy a slovy, vyvarovat se rozporů mezi hlásaným, chtěným na jedné straně – a skutečně dotvrzovaným vlastním příkladem na straně druhé. V důsledku toho pak před námi vytane ještě jedno velké téma – potřeba vlastní individuální *konverze*.

KONVERZE JAKO CESTA K NAPLNĚNÍ LIVING LANDSCAPE

Konverzí rozumíme radikální zvrát v hodnotovém systému jedince. Pátrání po identitě, završení procesu sebeutváření dosažením integrity osobnosti, nemůže vést k cíli, pokud budeme stále setrvávat v sebeklamu primárního užítku či výkonu pro sám výkon (srov. VEBER, 2014:79). Zjednodušeně řečeno: sebe-vědomí předpokládá svůj protiprojekt, jímž je sebe-určení.

Sebevědomí jedince je však neustále narušováno jeho vlastní leností, nedostatkem vůle k činu, k akci, k rozhodnutí. Schází nám, řečeno s Paulem TILLICHEM, odvaha *být* (2004). A tak opět nezbyvá, než *dát za pravdu* Hegelovi, potažmo Freudovi. Člověk musí být s to vyjít ze sebe, vzdát se sebe sama pro to, aby sebe sama našel v nové kvalitě po svém dialektickém *návratu k sobě*.

Humna jsou pro venkov nejbližším volným prostorem, do nějž je možné (si) vyjít, a to nejen fyzicky, ale především ve všech dalších dimenzích naší osobnosti. Abychom dokázali v krajině skutečně žít, přestali s přírodou kolem nás soupeřit a přestali s nebezpečnou, sebezničující snahou si přírodu podmanit, exploatovat její bohatství a uzavřít se do výlučně umělého světa kultury, tomu se na vlastních humnech můžeme učit – nejprve my sami, poté vše takto fixované předávat také nastupujícím generacím.

Living landscape bude jen do té míry *žijící krajinou*, do jaké ti, kteří v ní bydlí, budou toto své bydlení přetvářet svou aktivitou v existenci, v sebe-uskutečňující bytí v časoprostoru, jehož výsledkem je rozšířené pojetí identity člověka s místem, kde žije. Tento *časoprostor* (i s časem je třeba počítat) by měl zůstat otevřený – jaká krajina, takoví lidé (nebo také: jiný kraj, jiný mrav), učí nás moudrost našich předků. A zde si dovolím naposledy v této práci uvést svou osobní zkušenost:

Mezi léty 1998-2004 jsem opakovaně pracoval v oblasti jižního Tyrolska, na severu Provincie Bolzano, v Itálii. Tato jazykově a kulturně německá provincie je světově proslulá svými jabloňovými a meruňkovými sady a produkcí ovoce a zeleniny obecně. Já jsem pracoval pravidelně – i několikrát do roka – u jednoho konkrétního sedláka ve vsi Kortsch (Corces) poblíž městečka Schlanders (Silandro). Jeho manželka byla učitelkou v místní mateřské škole a jako venkovská intelektuálka měla tolik potřebný nadhled nad místním životním stylem. Často říkala, že místní lidé „denken immer nur so“, tedy „myslí stále jen takto“ a dávala si přitom dlaně před oči. Když jsem se poprvé zeptal, jak to myslí, odpověděla, že místní lidé nejsou zlí ani hloupí, ale že zkrátka hledí z jednoho úbočí hory přes to své údolíčko do úbočí jiné hory na jeho protější straně. Co přitom vidí? Své sady, tedy svůj majetek, „to své“. A dál? Dál už jen vysoké, strmé a často velmi nevlídné štíty hor. Houževnatí, zodpovědní, pracovití, ale bez rozhledu a nadhledu (vždyť oni do těch hor nad nimi často nejdou za celý život – proč by měli?), takoví prý jsou Tyroláci. Narážky našeho sedláka, jejího manžela, na naši rasovou (ano, rasovou!) čistotu, na Italy, o nichž mluvil jako o „Zigeuner-rase“, nebo jeho dotaz na zaslané dokumenty, zda je můj kamarád, jemuž zrovna docela nevyšla fotografie do pasu, Pákistánec či Íránec, ale i dialogy mezi sedláky o „smradlavých Makedoncích či Bulharech“, čímž byli myšleni slovanští námezdní dělníci všech národů, to všechno ten poněkud lakonický komentář „Frau Kristl“, jak jsme jí říkali, jen potvrzoval. A protože není až takový rozdíl mezi tím, zda člověk žije sevřený mezi skutečnými alpskými štíty, nebo za dráty *železné opony*, když jsem v oněch letech slyšel mluvit třeba i svou vlastní maminku o příchozích ukrajinských námezdních dělnících, často jsem vzpomínal na Frau Kristl a myslel si „*Unsere Leute sind auch immer nur so...*“ Zkušenost politických vězňů, kteří svědčili a svědčí o tom, že udržet si velkého ducha v malé kobce věznice je stále hodně sil, zdá se výše zmíněné rovněž potvrzovat. Proto je třeba s těmi dobrovolnými kobkami, které kolem sebe dnešní venkované „v duchu blahobytu“ budují, co nejdříve cosi provést. Jinak za zdmi venkovských suburbií vyrostou další generace „zaživa pohřbených“.

DISKUSE

„Krajina – místo, kde se setkává příroda s člověkem, prostor stýkání přírody s člověkem a jeho kulturou, kde se z přirozeného prostředí stává artefakt.“ (GOJDA, 2005:15) Krajina (*landscape*) je definovatelná mnoha způsoby, dle přístupu. V zásadě si však lze zvolit zhruba ze tří perspektiv – synantropické, která počítá s člověkem v krajině pouze či dominantně v rovině divácké (*spectateur*, pojetí blízké např. CÍLKOVI, 2004), antropocentrické, kdy naopak v hledáčku vědců je především a někdy i výlučně člověk a jeho chování v krajině a krajina se tak stává jevištěm pro člověka – aktéra (*acteur*, srov. např. VALENTA, 2008), a konečně přístup, který je snad možné označit jako avantgardní, případně holistický, odpovídající nejlépe pojmům *sustainable land-use*, či *living landscape* (zde DARKE-TALLAMY, 2014). ŽÁK (1947), s nímž se ztotožňuji v řadě argumentů např. proti oplocování všeho druhu, uvádí ve známost termín „obyvatelná“ a „obytná krajina“. „Obyvatelná krajina je takový prostor v přírodě, v němž jest možno obývat jako v přírodním příbytku. Naproti tomu výraz obytná krajina, oblast nebo obytné místo znamená přírodní prostor přímo úmyslně určený nebo utvořený k přírodnímu obývání. Obyvatelnost vzniká a trvá bez záměrného přičinění člověka, obytnost je výsledkem vědomé, ochranné nebo tvořivé lidské práce“ (ŽÁK, 1947:51). Ačkoli jeho východisko, jak jsem již zmínil výše, je východiskem architekta, urbanisty, jeho pojetí života v sepětí kultury s přírodou lze, myslím, v kontextu dnešní „humánní environmentalistiky“ sdílet.

V této práci se pokouším v českém kontextu a v zásadě z agroekologických východisek diskutovat o možnostech třetího z předestřených pojetí s tím, že tak činím vědomě velmi neohrabaně – na naprosto minimálním „vzorku“, jednom přechodovém ekotonu – na českých humnech, a to ještě na humnech „vlastních“, jak ukázaly i předchozí kapitoly mé práce. Pokud jsem v nich mísil pohled svůj s průhledy odborné literatury a v českém kontextu nezvykle uváděl v literární rešerši také své osobní zkušenosti (toť onen výše předestřený *story-telling*), vycházejí z anglosaského prostředí, kde je taková praxe zcela běžná, ba ještě radikálnější (mimo Ricka Darka a Douglase Tallamyho srov. SHEPHEARD, 2016), byl tento postup součástí mnou zvolené metody, na niž jsem v úvodu své práce však otevřeně upozornil (ŽIŽEK, 2007). Synantropické pojetí vede ve svém extrému k přemrštěnému *protekcionismu*, novoromantickému či prostě historizujícímu ochranářství ve stylu *člověk = nepřítel slabé a bezbranné přírody*. Antropocentrismus zase v extrémních polohách působí

exploatačně, tedy *člověk = dobyvatel a krotitel všemocné přírody*. Jak tedy těmto extrémům do budoucna předcházet?

Možná je třeba začít opět opisem. Abychom se s někým opravdu dobře poznali, říká se, že je dobré jej „vzít do hor“ nebo s ním prostě jen „něco zažít“. Stačí vzpomenout slavnou *Píseň o příteli* z pera Vladimíra Vysockého (1938–1980) v překladu Jaromíra Nohavici: „...s sebou do hor ho vem a jdem / vzhůru po boku bok co krok / lanem svým s ním se svaž ať znáš / s kým čest máš s kým čest máš...“ (srov. www.nohavica.cz/cz/tvorba/prelozene/pisen_o_priteli.htm, online, cit. dne 16. 4. 2017). Ale právě o to mi v této práci jde – představit (vulgo: popsat) ekoton humen jako prostředí, prostor, krajinu blízkou člověku, kde je člověk nejbliž krajině a může s ní odmala (edukační a výchovné hledisko) navazovat důvěrně přátelský vztah (*amicitia*), *sžívat* se s ní. *Já* klade krajinu jakožto *Ty*. Subjekt a objekt *tvorí* jednotu.

Také text této práce nepředstírá vyhraněně objektivní pohled, spolu s T. S. Kuhnem tvrdím, že pohled ryze objektivní není ničím jiným než (v zásadě nebezpečnou) iluzí, jíž moderní (zejména) přírodní vědy nezřídka ve svých protagonistech podléhají. Namísto toho jsem dopředu volil hermeneutický přístup, a co možná nejotevřeněji přiznal své zaujetí pro téma, své sepětí s venkovem – a nepřímo i svůj vlastní vnitřní rozpor mezi výše uvedenými dvěma krajními přístupy ke krajině.

Pokud bych se tedy nyní měl pokusit o zobecnění a formulaci (alespoň kvazi-) hypotézy, mohla by znít např. takto: „Česká venkovská humna představují důležitý ekoton, jehož ztrátou či narušením ztrácíme či narušujeme biodiverzitu krajiny, přičemž spolu s tím ztrácíme nebo narušujeme komplex ekosystémových služeb.“ Dodávám ještě, že tato ztráta se může ukázat jako nenahraditelná.

ZÁVĚR

V tomto textu jsem se pokusil stanovit koncept *žijící krajiny* na příkladu venkovských humen, svébytného ekotonu, jehož charakteristika je v českém odborném kontextu podána dosud jen kuse, v ojedinělých syntézách, zejména zásluhou trojice autorů, jejichž jména jsou zde setrvale skloňována: Michaela Bartoše, Kristýny Kašíkové a Ivana Ryndy.

Před několika lety jsme byli konfrontováni s textem, který je možné označit za vpravdě *apokalyptický* – *Tři svíce za budoucnost* (CÍLEK a kol., 2012). Šlo o poměrně obsáhlý sborník. Přispěla do něj řada vědců, umělců a lidí veřejně činných, nicméně přes svou apokalyptičnost nabízel tento text také mnohá *východiska z krize*. Také tato práce by ráda plnila tento účel – na půdorysu jednoho jednoduchého myšlenkového konceptu bych rád vyzval k záchraně venkovského přechodového ekosystému, ekotonu humen. Jsem totiž přesvědčen o jeho nenahraditelnosti a dlouhodobé ekonomické, ekologické, sociální i obecně kulturní bonitě. Pokud by to však měla být záchrana ve smyslu např. grantových programů na revitalizaci venkovských humen, půjde dle mého mínění o špatnou cestu. Zachraňovat cokoli jen pro záchranu samu jde proti smyslu textu této práce. Pokud se však podaří ve vědomí lidí vypěstovat či probudit potřebu toho, co má být zachráněno, tedy pokud bude navázáno opět přátelství mezi člověkem a jeho vlastním *záhumením*, nemůžeme se s podobnými výzvami minout cíle.

Není samozřejmě nikterak jednoduché na základě prosté literární rešerše stanovit jakýkoli jednoznačný závěr. Práci by jistě prospělo hlubší empirické zpracování, důslednější, zejména metodicky lépe uchopený kvalitativní výzkum, nebo alespoň kvantitativní ověření některých předem stanovených hypotéz. Jenže my stojíme v daném problému téměř na samém začátku (po sedmi dekáдах od knih a studií Ladislava Žáka, vyjma BARTOŠ-RYNDA, 2016). Jestliže jsme tedy ve fázi kladení otázek, respektive jejich konstruování, je těžké předkládat jakékoli odpovědi. Proto snad postačí jako ilustrativní alespoň zde předložená suma autorových osobních zkušeností, pozorování a závěrů vzniklých v průběhu dosavadní životní praxe. V éře bujících suburbiálních sídel nežijeme dosud dostatečně dlouho na to, abychom závěry zde předkládané mohli zevšeobecňovat a jakkoli generalizovat. Teprve příští výzkumy

mohou verifikovat či falzifikovat model, s nímž jsme se snad na předešlých stranách postupně seznámili.

Samozřejmě jsem si vědom toho, že tato práce představuje *pracovní materiál* mnohem spíše, než nějaké systematické pojednání, přesto lze doufat, že se podařilo na předešlých stranách předložit životaschopný koncept, který předpokládá ochotné realizátory, poučené venkovany, kteří budou chtít žít v otevřeném prostoru multiverza tak, jak jsme se je pokusili ztvárnit výše. Svou roli zde bude do budoucna stále více potvrzovat environmentální výchova, o jejímž smyslu ve školních osnovách jsem jako pedagog cele přesvědčen. Těmto výzvám a konceptům environmentální společnosti se věnuje i kolektiv autorů kolem Evy Cudlínové a Miloslava Lapky (srov. LAPKA-CUDLÍNOVÁ et al., 2012).

Koncept *living landscape*, respektive *žijící krajiny*, vnímám jako nevyhnutelně nutně mezioborový, domýšlet a promýšlet jej pouze jako problém ekologický, biologický, nebo naopak historický, kulturně-antropologický apod. znamená vždy určitou redukci, bránící v dosažení vytčených cílů. Pokud tedy tato práce působí poněkud neuspořádaně a chaoticky, bylo to způsobeno několika příčinami: snahou otevřít se co největší šíři pohledu na zkoumaný jev, tím, že v tázání stojíme prakticky na samém začátku, a konečně (snad nejméně závažně) dosud patrným přírodovědeckým diletantstvím autora, uvyklého společenskovedním či humanitním vědeckým disciplínám a bytujícího v nich. I přes tyto limity bylo však, dle mého soudu, cíle práce přece dosaženo.

SUMMARY

The author of this work tries to discuss the important phenomenon, which is in the Czech context relatively new – the concept of „Living Landscape“. Before seventy years Ladislav ŽÁK focused on the concept of „residential landscape“, but he was overhotted. Last times, people like Michael BARTOŠ or Ivan RYNDA thematized some questions around the backyard and its ecosystem services.

The author has targeted his text to Euro-American concept of sustainable development and sustainable living. The basis of the work stands on three principles: the openness, the multiversum and the movement and residence „in“ and „with“ the landscape. The ecosystem services, which are given by the nature for free, we can lose them. The author means, that we should do much more – at the first, we should change our traditional prism for three principles of the project *Living Landscape*, which are mentioned above.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

- ARISTOTELÉS (1996) *Etika Nikomachova* (Praha: Rezek).
- BACON, Francis (1990) *Nové Organon* (Praha: Svoboda).
- BARTOŠ, Michael – RYNDA, Ivan (2016) *Vesnická humna – jejich ekologická a sociální funkce* (Auspicia 1/2016:197-210).
- BARTOŠ, Michael (2014) *Krajinná ekologie a péče o krajinu* (přednáškový cyklus, České Budějovice: ZF JU).
- BAUMAN, Zygmunt (2002²) *Úvahy o postmoderní době* (Praha: Sociologické nakladatelství SLON).
- BAUMAN, Zygmunt (2003) *Svoboda* (Praha: Argo).
- BERGER, Peter L. a LUCKMANN, Thomas (1999) *Sociální konstrukce reality* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury).
- BERLIN, Isaiah (1999) *Čtyři eseje o svobodě* (Praha: Prostor).
- BLATECKÁ, Kateřina (2006) *Základní charakteristiky českého venkova* (diplomová práce, vedoucí ing. Svatava Nunvářová, Ph.D.; Brno: MU ESF).
- BLAŽEK, Bohuslav (1998) *Venkov – města – média* (Praha: Sociologické nakladatelství – SLON).
- CÍLEK, Václav (2004) *Vstoupit do krajiny. O přírodě a paměti středních Čech* (Praha: Dokořán).
- CÍLEK, Václav (2005) *Krajiny vnitřní a vnější* (Praha: Dokořán).
- CÍLEK, Václav (2012) *Prohlédni si tu zemi* (Praha: Dokořán).
- CÍLEK, Václav a kol. (2012) *Tři svíce za budoucnost* (Praha: Novela Bohemica).
- ČERMÁKOVÁ, Eva (2012) *Krajinami cizích časů* (Praha: Dokořán).
- DARKE, Rick a TALLAMY, Doug (2014) *The Living Landscape* (Portland – London: Timber Press).
- FREUD, Sigmund (1998) *Nespokojenost v kultuře* (Praha: Hynek).

GOJDA, Martin (2005) *Krajinná archeologie* (prezentace / PDF dokument) Západočeská univerzita, Plzeň, dostupné elektronicky online na: https://www.kar.zcu.cz/studium/prezentace/KRAJ1/KrajArch_1-2.pdf (cit. dne 16. 4. 2017).

HAVRLANT, Miroslav a BUZEK, Ladislav (1985) *Nauka o krajině a péče o životní prostředí* (Praha: SPN).

HEIDEGGER, Martin (2006) *Básnický bydlí člověk* (Praha: OIKOYMENH).

Identifikace s místem a krajinou jako základ Evropy regionů (2005; kol. autorů; Lomnice nad Popelkou: Jaroslav Bárta – Studio JB).

KANT, Immanuel (1996) *Kritika praktického rozumu* (Praha: Svoboda).

KAŠÍKOVÁ, Kristýna (2013) *Venkovská humna a jejich ekologická a sociální funkce* (diplomová práce, vedoucí práce ing. Michael Bartoš, CSc.; České Budějovice: ZF JU).

KUHN, Thomas Samuel (1997) *Struktura vědeckých revolucí* (Praha: OIKOYMENH).

LAPKA, Miloslav a GOTTLIEB, Miroslav (2000) *Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromých rolníků* (Praha: Sociologické nakladatelství – SLON).

LAPKA, Miloslav – CUDLÍNOVÁ, Eva a kol. (2012) *Towards an Environmental Society* (Praha: Karolinum).

Laudato si, encyklika papeže Františka z 24. května 2015, on-line, dostupné z WWW: <http://radiovaticana.cz/clanek.php4?id=22034>.

LAUSCHMANN, Hynek (2015) *Čas a žití* (Středokluky: Zdeněk Susa).

LOMBORG, Sven (2006) *Skeptický ekolog* (Praha: Dokořán – Liberální institut).

LORENZ, Konrad (2014) *Osm smrtelných hříchů civilizace* (Praha: Leda – Rozmluvy).

MOLDAN, Bedřich (2015²) *Podmaněná planeta* (Praha: Karolinum).

MOUDRÝ, Jan, st. (2016) *Multifunkční zemědělství* (přednáškový cyklus pro ZF JU, České Budějovice).

NORBERG-SCHULZ, Christian (1994) *Genius loci: K fenomenologii architektury* (Praha: Odeon).

- NOVOTNÝ, Jaroslav (2006) *Krajina, řeč a otevřenost bytí* (Praha: UK FHS).
- PATOČKA, Jiří a ZÖLZER, Friedo (2013) „Environmentální zdraví – naléhavé problémy“, in: *KONTAKT - časopis pro ošetrovatelství a sociální vědy ve zdraví a nemoci* 2/2013:190-202, on-line, dostupné z WWW: <http://casopis-fju.zsf.jcu.cz/kontakt/administrace/clankyfile/20130619090812929681.pdf> ISSN 1212-4117 (Print), ISSN 1804-7122 (Online).
- ŘÍHA, Jan (1974) *Zdroje biosféry a problémy životního prostředí* (Praha: Dům techniky ČVTS).
- SEDLÁČEK, Tomáš (2009) *Ekonomie dobra a zla* (Praha: 65. pole).
- SCHAMA, Simon (2007) *Krajina a paměť* (Praha: Argo – Dokořán).
- SHEPHEARD, Paul (2016) *Pěstěná divočina neboli Co je to krajina?* (Zlín: Archa).
- SPIEZIA, Vincenzo (2003) „Measuring regional economies“ in: *Statistic Brief* 6/2003, s. 1-8, dostupné z WWW: <http://www.oecd.org/std/15918996.pdf>.
- SPINOZA, Baruch (2001) *Etika* (Praha: OIKOYMENH).
- STEIN, Sara (1993) *Noah's Garden. Restoring the ecology of our own back yards* (Boston – New York: Houghton Mifflin Company).
- ŠTĚCH, František (2014) „(Ne)čitelnost krajiny a hermeneutika mystéria: Několik poznámek ke vztahu krajiny a náboženské zkušenosti“, in: *Hermeneutika zkušenosti v křesťanské tradici* (Zdenko Š. Šírka – Cristian Panaitescu – Petr Jandejsek, eds.; Praha: UK ETF), s. 31-53.
- THOREAU, Henry David (2006) *Walden aneb Život v lesích* (Praha – Litomyšl: Paseka).
- THOREAU, Henry David (2010) *Chůze* (Praha: Dokořán).
- TILLICH, Paul (2004) *Odvaha být* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury).
- VALENTA, Josef (2008) *Scénologie krajiny* (Praha: KANT).
- VEBER, Tomáš (2014) „Mravní konverze“, in: *Dialektika mysli a činu* (kol. autorů; Svitavy: Trinitas).

Venkov – jeho proměny a územní plánování (2005, kol. autorů, také Miroslav BAŠE a Jan MÜLLER; Telč: Asociace pro urbanismus a územní plánování ČR – Ústav územního rozvoje).

VYSOCKIJ, Vladimír (1966) *Píseň o příteli* – citováno dle webových stránek Jaromíra Nohavici, dostupné z: http://www.nohavica.cz/cz/tvorba/prelozene/pisen_o_pritelih.htm (cit. dne 16. 4. 2017).

Zákon č. 114/1992, o ochraně přírody a krajiny.

ŽÁK, Ladislav (1947) *Obytná krajina* (Praha: S.V.U. Mánes), s předmluvou K. Teiga.

ŽÁK, Ladislav (2006) *Byt a krajina* (Praha: Arbor vitae).

ŽIŽEK, Slavoj (2007) *Nepolapitelný subjekt* (Chomutov: L. Marek).

Další:

<http://mesta.obce.cz/zsu/vyhledat-774.htm>

www.wikipedia.cz

www.cuzk.cz